

คำนำ

คำสอนในพระพุทธศาสนา ท่านแบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ คำสอนระดับบ้น ได้แก่ คำสอนที่ว่าด้วยศีล คำสอนระดับกลาง ได้แก่คำสอนที่ว่าด้วยสมาธิ และคำสอนระดับสูง ได้แก่คำสอนที่ว่าด้วยปัญญา หรือปรัชญา การศึกษาและการปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา ก็คือ การศึกษาเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา และได้แก่การปฏิบัติตนให้มีศีล สมาธิ ปัญญา นั่นเอง

การศึกษาเรื่องศีล คือการศึกษาเรื่องระเบียบวินัย ทั้งที่เป็นของชาวบ้านทั่วไปและของ นักบวช หรือของพระภิกษุสามเณร เพื่อให้เกิดความรอบรู้หลักการควบคุมกายวาจาให้มีความ เรียบร้อยในการดำรงชีวิต ทั้งในด้านประกอบการทำงาน และด้านความประพฤติต่อสังคม การศึกษาดังกล่าวนี้ ทางพระพุทธศาสนาถือเป็นการศึกษาระดับต้น การศึกษาเรื่องสมาธิ คือการศึกษา เรื่องการอบรมใจให้มั่นคง ให้มีความสงบและสะอาด อันได้แก่การศึกษาระยะเยียดต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องสมถกรรมฐาน เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับอารมณ์กรรมฐานเป็นต้น ตลอดจนวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง การศึกษาดังกล่าวนี้ ถือเป็นการศึกษาระดับกลาง การศึกษาเรื่อง ปัญญา คือการศึกษาเรื่องการอบรมใจให้มีปัญญา มีความสว่างในใจ ให้มีความรู้แท้ รู้จริงใน สภาวะธรรม หรือปรมัตถธรรม อันได้แก่การศึกษารวบรวมวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจในสภาวะธรรมที่เป็นอารมณ์กรรมฐาน เป็นต้น ตลอดจนวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง การศึกษาดังกล่าวนี้ ถือเป็นการศึกษาระดับสูง

กล่าวโดยหลักสังฆธรรม การศึกษาเรื่องศีล และการศึกษาเรื่องสมาธิ ทั้งสองอย่างนี้ เป็นการศึกษารวบรวม สมมติสังขะ คือศึกษาความจริงขั้นสมมติและบัญญัติ เป็นการศึกษาคำจริง ตามที่ชาวโลกยอมรับว่าจริง แต่ไม่ใช่ความจริงจริง ๆ ส่วนการศึกษาเรื่องปัญญานั้น เป็นการศึกษารวบรวม ปรมัตถสังขะ คือศึกษาความจริงขั้นสภาวะธรรม เป็นการศึกษาคำจริงจริง ๆ การศึกษาระดับสูงนี้ รายละเอียดจะต้องศึกษาจากพระอภิธรรมปิฎก ผู้ที่ไม่มีความรู้พื้นฐานทางปรมัตถธรรม หรือทางสภาวะธรรม ยากที่จะศึกษาให้เข้าใจในคำสอนระดับนี้ได้ เพราะในอภิธรรมปิฎกนั้น มีความยากเกี่ยวกับความหมายของหัวข้อธรรมและคำศัพท์เฉพาะ ซึ่งเป็นคำบาลีและมีความหมาย ลึกซึ้ง ยากที่จะหาคำไทยมาแปลให้ตรงกับสภาวะได้ หากผู้ศึกษามีความรู้พื้นฐานทางสภาวะธรรม พอสมควรแล้ว ก็ย่อมจะศึกษาหาความรู้จากพระอภิธรรมปิฎกได้สะดวก ทั้งจะสามารถตีความ อธิบายความ และวิเคราะห์หลักธรรมตามที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ได้ถูกต้องด้วย

เพื่อสนับสนุนการศึกษาระดับสูง โดยปูพื้นฐานความรู้ทางสภาวะธรรม อำนวยความสะดวกแก่ผู้ศึกษาทั่วไป กรมการศาสนาจึงได้จัดทำหนังสือ สภาวะธรรมพื้นฐาน ขึ้นเผยแพร่ ตามโครงการจัดทำหนังสือประกอบการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา โดยมอบให้นายพิฑูร มลิวัลย์ ป.ธ.๙, น.บ. เป็นผู้เรียบเรียง

กรมการศาสนาหวังว่า หนังสือ สภาธรรมพื้นฐาน นี้จักอำนวยความสะดวกและเป็น
ประโยชน์แก่การศึกษาสภาธรรม หรือปรมัตถธรรมได้เป็นอย่างดี และขอขอบคุณท่านผู้เรียบเรียง
หนังสือนี้ไว้ ณ ที่นี้ด้วย.

สภาวะธรรมพื้นฐาน ๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ความเบื้องต้น

คำสอนในพระพุทธศาสนานั้น ชั้นเดิมเรียกว่า พระธรรมวินัย ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "คูกรอนนทํ ธรรมและวินัยอันใดที่เราตถาคค ได้แสดงแล้ว ได้บัญญัติไว้แล้ว ธรรมวินัย นั้น จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย เมื่อเราตถาคคล่วงลับไปแล้ว"

เมื่อว่าโดยปิฎก ธรรมก็ได้แก่คำสอนที่ปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ส่วนวินัยนั้น ได้แก่คำสอนที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก การศึกษาธรรมจึงจำต้องศึกษาจากพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ท่านผู้รู้ส่วนมากเห็นกันว่า การเรียนธรรมนั้นควรเริ่มต้นด้วยการเรียนพระอภิธรรมก่อน เมื่อมีความรู้ทางพระอภิธรรมดีแล้ว จึงจะสามารถเข้าใจความหมายที่แท้จริงตามธรรมเทศนาในพระสูตร และสามารถพิจารณาเห็นสาระที่แท้จริงในพระสูตรได้แจ่มแจ้ง

การศึกษากิจกรรมนั้น หากเริ่มศึกษาจากพระอภิธรรมปิฎกเลยทีเดียว ก็เป็นการก้าวกระโดดเกินไป อาจเกิดความท้อแท้และท้อถอยได้ เพราะอภิธรรมนั้นมีความลึกซึ้งมาก ทางที่ดีนั้น เบื้องต้นควรปูพื้นฐานความรู้ โดยศึกษาสภาวะธรรมจากหนังสือประเภทคู่มือก่อนเพื่อจะได้รู้ประมวลหัวข้อสภาวะธรรมและเข้าใจศัพท์เฉพาะต่าง ๆ ได้ถูกต้อง จะได้ไม่เกิดความยุ่งยากและสับสน

การศึกษากิจกรรมจากหนังสือประเภทคู่มือ ก็ควรศึกษาตามลำดับเล่มและลำดับเรื่อง การศึกษาจึงจะได้ผล หากศึกษาจากหนังสือสภาวะธรรมพื้นฐาน ซึ่งเป็นหนังสือประเภทคู่มือ ก็ต้องเริ่มศึกษาจากสภาวะธรรมพื้นฐาน ๑ ก่อน แล้วจึงศึกษาในเล่ม ๒ และเล่มต่อ ๆ ไปตามลำดับ สำหรับสภาวะธรรมพื้นฐาน ๒ นี้ มีหัวข้อเรื่องที่ต้องศึกษาตามลำดับดังต่อไปนี้:-

บทที่ ๑

รูปจันทร์ (ต่อ)

รูปสมมุตฐาน

เบญจจันทร์ คือ จันทร์ ๕ ได้แก่ รูปจันทร์ เวทนาจันทร์ สัญญาจันทร์ สังขารจันทร์ และวิญญาณจันทร์นั้น เฉพาะรูปจันทร์ แบ่งเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประเภท คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทาย รูป ๒๔ รวมทั้ง ๒ ประเภท เป็นรูป ๒๘

รูปทั้งหมดนั้น มีสมมุตฐาน คือปัจจัยที่ปรุงแต่งให้เกิดแตกต่างกันเป็น ๔ จำพวก คือ

๑. กัมมสมมุตฐาน สมมุตฐานคือกรรม
๒. จิตตสมมุตฐาน สมมุตฐานคือจิต
๓. อุตตสมมุตฐาน สมมุตฐานคืออตุ (อากาศ)
๔. อาหารสมมุตฐาน สมมุตฐานคืออาหาร

รูปที่เป็นกัมมสมมุตฐาน คือรูปที่เกิดจากกรรมนั้น ได้แก่รูป ๑๘ ชนิด คือ มหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๑ (เวณีสัททะ) ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ และปริจเจทรูป ๑ รูป ๑๘ อย่างนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กัมมขรูป แปลว่ารูปเกิดจากกรรม

กรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดรูป ๑๘ อย่างนี้ ได้แก่เจตนาในจิต ๒๕ ดวง คือ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง เจตนาในมหากุศลจิต ๘ และเจตนาในรูปาวจรกุศลจิต ๕

ที่ว่ากรรมเป็นปัจจัยให้เกิดรูปนั้น หมายความว่ากรรมที่ทำไว้ในอดีตจะเป็นกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมก็ตาม ย่อมจะอำนวยผลในอนาคต ทั้งในปฏิสนธิกาลและปัตติกาล กล่าวคือ ขณะปฏิสนธิจิตเกิดขึ้น กรรมก็จะเป็นปัจจัยปรุงแต่งรูป ทำให้รูปทั้ง ๑๘ อย่างนั้นประสมกันเข้า ให้สำเร็จภาวะเป็นปาลสัตว์ พร้อมกับขณะที่จิตทำหน้าที่ปฏิสนธิ ครบทั้ง ๑ อนุขณะของจิต คือทั้งในอุปาทายขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ และเป็นปัจจัยให้เกิดรูปต่อ ๆ มาทุก ๆ อนุขณะของจิตทุก ๆ ดวง กุศลกรรมก็เป็นปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดรูปจันทร์ที่ดีงาม อกุศลกรรมก็เป็นปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดรูปจันทร์ที่ไม่ดีไม่งาม เพราะกรรมย่อมจำแนกสรรพสัตว์ให้เป็นไปต่าง ๆ กัน คือให้ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง ชีวิตของสรรพสัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรมลิขิต หาได้มีสิ่งใดมาลิขิตไม่

ที่ว่าชีวิตของสรรพสัตว์เป็นไปตามกรรมลิขิตนั้น ก็เพราะชีวิตของสรรพสัตว์ทั้งมวลย่อมเป็นไปตามกฎแห่งกรรม กล่าวคือในสังสารวัฏ อันเป็นวงจรแห่งชีวิตนั้น เมื่อยังมีกิเลสอยู่ก็ต้องทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ต้องได้รับวิบาก (ได้รับผลกรรมนั้น) เมื่อได้รับวิบากก็ต้องมีกิเลสตามมา แล้วมีการทำกรรมต่อไปอีก และกรรมก็ส่งผลสืบ ๆ กันไปอีก วนเวียนอยู่อย่างนี้ตลอดไป

ที่ว่ากรรมให้เกิดวิบากนั้น ก็เพราะการกระทำกรรมทุกอย่าง ย่อมต้องมี สมังคิตา คือ มีองค์ประกอบครบถ้วนเสมอ ซึ่งองค์ประกอบนี้มี ๕ อย่าง คือ

๑. อายุหนสมังคิตา องค์ประกอบ คือความประมาดมา-ความเพียรในการกระทำกรรมนั้น

๒. เจตนาสมังคิตา องค์ประกอบ คือเจตนาในการกระทำกุศลหรืออกุศล

๓. กัมมสมังคิตา องค์ประกอบ คือ กรรม หมายความว่า การกระทำนั้นสำเร็จเป็นกรรม

๔. วิปากสมังคิตา องค์ประกอบ คือวิบาก หมายความว่า ต้องมีผลสืบเนื่องมาจากกรรมอันเป็นเหตุอันนั้น

ดังนั้น รูป ๑๘ อย่างนั้นจึงเป็นรูปที่เป็นกัมมสมุฏฐาน คือมีกรรมเป็นปัจจัยให้เกิด เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กัมมชรูป แปลว่ารูปเกิดจากกรรม กัมมชรูปนี้ย่อมเกิดแก่สรรพสัตว์ที่มีรูปขันธ์ทั้ง ๒๗ ภูมิ คือสัตว์ในปัญจโวการภพ (ภพที่มีขันธ์ ๕) ๒๖ ภูมิ อันได้แก่กามภูมิ

๑๑ ภูมิ รูปาวจรภูมิ ๑๕ และเอกโวการภพ (ภพมีขันธ์เดียว) ๑ ภูมิ คืออสัญญาสัตตภูมิ

อนึ่ง กรรม ๘ อย่าง อำนวยผลไม่ให้เกิดกัมมชรูป คือเจตนาในอรูปาวจรกุศลจิต

๔ ดวง เจตนาในมัคคจิต ๔ ดวง ทั้งนี้ก็เพราะว่าอรูปาวจรกุศลกรรม ๔ เป็นกรรมที่เกิดจากสมถกรรมฐาน โดยเจริญรูปวิราคภาวนา ไม่ปรารถนาจะเกิดในภพที่มีรูปขันธ์ กรรมนั้นจึงส่งผลให้ไปเกิดในอรูปรูปภาพ ส่วนโลกุตตรกุศลกรรม ๔ เป็นกรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยวิปัสสนากรรมฐาน ปรารถนาความสิ้นภพสิ้นชาติ โลกุตตรกุศลกรรมจึงตัดภพตัดชาติ ไม่ก่อให้เกิดรูปขันธ์ต่อไป

รูปที่เป็นจิตตสมุฏฐาน คือรูปที่เกิดจากจิตนั้น ได้แก่รูป ๑๕ อย่าง คือมหาภูตรูป ๔ วิษรูป ๔ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ และวิการรูป ๓ รูป ๑๕ อย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า จิตตชรูป แปลว่ารูปเกิดจากจิต

จิตที่เป็นปัจจัยให้เกิดรูปทั้ง ๑๕ อย่างนั้น ได้แกจิต ๗๕ ดวง คือ อกุศลจิต

๑๒ อเหตุกจิต ๘ (เวทนาปัญญาวจรจิต ๑๐) โสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๓ (เวทนาจรวิปากจิต ๔) และโลกุตตรจิต ๘ ซึ่งจิตเหล่านี้ย่อมทำให้เกิดรูปได้เฉพาะในอุปปาทขณะของจิตนั้น ๆ เท่านั้น เพราะขณะนั้นจิตมีกำลังแรงมาก ส่วนในฐิติขณะและกัณขขณะของจิตนั้น จิตมีกำลังอ่อน กำลังตกเสียแล้ว ไม่มีกำลังพอจะทำให้เกิดรูปขึ้นได้

จิตที่อุดหนุนอิริยาบถ ๔ (กายวิญญูตติรูป) ได้แกจิต ๕๘ ดวง คือ

(๑) ไวกุญฐัพพนจิต (จิตตัดสินอารมณ์) ๑ ดวง

(๒) กามชวนจิต ๒๕ ดวง คือ

(ก) อกุศลจิต ๑๒ ดวง

(ข) มหากุศลจิต ๘ ดวง

(ค) มหากิริยาจิต ๘ ดวง

(ง) หลิตุปปาทจิต ๑ ดวง

(๓) อภิญญาจิต (จิตที่สัมปยุตด้วยอภิญญา) ๒ ดวง คือ

(ก) รูปาวจรปัญจมฆานกุศลจิต ๑ ดวง

(ข) รูปาวจรปัญจมฆานกิริยาจิต ๑ ดวง

(๔) อัปปนาจิต ๒๖ ดวง คือ

(ก) มหัคคตกุศลจิต ๕ ดวง

(ข) มหัคคตกิริยาจิต ๕ ดวง

(ค) โลกุตตรจิต ๘ ดวง

จิตที่อุดหนุนวิญญูตติรูป ๒ ได้แกจิต ๓๒ ดวง คือ

(ก) ไวกุญฐัพพนจิต ๑ ดวง

(ข) กามชวนจิต ๒๕ ดวง

(ค) อภิญญาจิต ๒ ดวง

จิตที่ทำให้เกิดการข้มเข้มหรือหัวเราะ ได้แกจิต ๑๓ ดวง คือ

(ก) โสมนัส โลกมุขจิต ๔ ดวง

(ข) โสมนัส หลิตุปปาทจิต ๑ ดวง

(ค) ดสมนัส มหากุศลจิต ๔ ดวง

(ง) โสมนัส มหาภิรียาจิต ๔ ดวง

สำหรับบุคคลที่ยิ้มแย้มหรือหัวเราะนั้น แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

(ก) ปุณฺชน ยิ้มและหัวเราะด้วยจิต ๘ ดวง คือ โสมนัส โลกมุทจิต ๔ ดวง

และ โสมนัส มหากุศลจิต ๔ ดวง

(ข) พระเสขบุคคล ยิ้มด้วยจิต ๖ ดวง คือ โสมนัส โลกมุทจิต ทิฏฐิคติวิปยุต

๒ ดวง โสมนัส มหากุศลจิต ๔ ดวง

(ค) พระอรหันต์ ยิ้มด้วยจิต ๕ ดวง คือ โสมนัส หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง

โสมนัส มหาภิรียาจิต ๔ ดวง

ข้อสังเกต ไวกุณฐัพพนจิต กามชวณจิต และอภิญญาจิต ทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นวิถิจิต ซึ่งมีรายละเอียดและลึกซึ้งมาก จะได้ศึกษาในโอกาสต่อไป

รูปที่เป็นอุตุสมมุฏฐาน คือรูปที่เกิดจากฤดูหรืออากาศนั้น ได้แก่รูป ๑๑ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ วิษุรูป ๔ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ และวิการรูป ๑. รูป ๑๑ อย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อุตุชรูป แปลว่ารูปเกิดจากฤดู

อุตุที่ทำให้เกิดรูป ๑๑ อย่างนั้น ได้แก่เตโชธาตุทั้ง ๒ คือ สิตเตโช ความเย็น อุณหเตโช ความร้อน และอุตุนั้นมี ๒ อย่าง คือ เตโชธาตุภายในร่างกาย เรียกว่า อัชฌัตตอุตุ เตโชธาตุภายนอก เรียกว่า พหิทธาอุตุ เตโชธาตุภายในย่อมทำให้รูปทั้ง ๑๑ อย่างนั้นเกิดขึ้นทุก ๆ ลูติขณะของจิต นับตั้งแต่ลูติขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้นมา เตโชธาตุภายนอก เช่น ในดินไม้และวัตถุอื่น ๆ ย่อมทำให้รูป ๑๑ อย่างนั้นเกิดขึ้นเรื่อยไปทุกลูติขณะ

รูปที่เป็นอาหารสมมุฏฐาน คือรูปที่เกิดจากอาหาร ได้แก่รูป ๑๒ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ วิษุรูป ๑ (เว็นสัททรูป) อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ และวิการรูป ๑ รูป ๑๒ อย่างนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อาหารชรูป แปลว่ารูปเกิดจากอาหาร

อาหารที่ทำให้เกิดรูป ๑๒ อย่างนั้น ได้แก่โอชาทั้ง ๒ คือ โอชารภายใน เรียกว่า อัชฌัตตโอชา และโอชารภายนอก เรียกว่า พหิทธาโอชา

เมื่อเราบริโภคอาหาร กลืนล่องล่ำคองลงไปถึงกระเพาะและถูกย่อยด้วยเตโชธาตุภายใน แล้ว โอลาแห่งอาหารนั้นก็ซึมซาบเข้าไปในร่างกาย ทำให้เกิดอาหารชรูป ๑๒ อย่างนั้น ทุก ๆ จิตขณะของจิตตลอดเวลา

สำหรับสัตว์ที่เกิดในครรภ์มารดา โอลาแห่งอาหารที่มารดารับประทานเข้าไปนั้นก็ซึมซาบเข้าไปเป็นอาหารของทารก ทำให้เกิดอาหารชรูปสำหรับทารก และอาหารชรูปนั้นเริ่มเกิดตั้งแต่ สัปดาห์ที่ ๓ นับแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา และอาหารที่รับประทานในวันหนึ่งนั้น บำรุงอยู่ได้ถึง ๗ วัน

รูปที่ไม่เกิดจากสมุฏฐานใด ๆ คือรูปที่ไม่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ คือ กรรม จิต อุตฺต และอาหาร แม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง รูปนั้น ได้แก่อลักษณะรูป ๔ เพราะรูปนั้นเป็นแต่เพียง ลักษณะการของรูปที่กำลังเกิดขึ้น กำลังสืบเนื่อง กำลังเปลี่ยนแปลง ไป และไม่ยั่งยืนเท่านั้น

ประมวลรูปตามสมุฏฐาน รูป ๒๘ อย่างนั้น เมื่อประมวลเข้าด้วยกันตามสมุฏฐาน ทั้ง ๔ ก็จะเห็นว่า รูปเกิดจากสมุฏฐานเดียวก็มี เกิดจาก ๒ สมุฏฐานก็มี เกิดจาก ๓ สมุฏฐาน ก็มี เกิดจาก ๔ สมุฏฐานก็มี และไม่เกิดจากสมุฏฐานใดเลยก็มี

รูปที่เกิดจากสมุฏฐานเดียว เรียกว่า เอกสมุฏฐานนิกรูป หรือเอกชรูป ได้แก่รูป ๑๑ อย่าง คือ

(ก) อินทริยรูป ๘ หทยรูป ๑ รวม ๙ รูปนี้เกิดจากสมุฏฐานเดียว คือกรรม

(ข) กายวิญญัตติรูป ๑ วจิวิญญัตติรูป ๑ รวม ๒ รูปนี้เกิดจากสมุฏฐานเดียว คือจิต

รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๒ เรียกว่า ทวิสมุฏฐานนิกรูป หรือทวิชรูป ได้แก่ สัททรูป เพียงรูปเดียว เกิดจาก ๒ สมุฏฐาน คือ จิต และอุตฺต

รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๓ เรียกว่า ตติสมุฏฐานนิกรูป หรือติชรูป ได้แก่ วิการรูป ๓ ซึ่งเกิดจากสมุฏฐาน ๓ คือ จิต อุตฺต อาหาร

รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ เรียกว่า จตุสมุฏฐานนิกรูป หรือจตุชรูป ได้แก่รูป ๕ อย่าง คือ อวินิพโกกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ ซึ่งเกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ คือ กรรม จิต อุตฺต อาหาร

รูปที่ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดเลย เรียกว่า นกุโตจิสมุฏฐานนิกรูป ได้แก่ลักษณะรูป ๔

สรุป

รูป ๒๘ นั้น ประมวลตามสมุฏฐานได้ดังนี้

ที่เกิดจากสมุฏฐานเดียว จำนวน ๑๑ รูป

ที่เกิดจากสมุฏฐาน ๒ จำนวน ๑ รูป

ที่เกิดจากสมุฏฐาน ๓ จำนวน ๓ รูป

ที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ จำนวน ๕ รูป

ที่ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดเลย จำนวน ๔ รูป

รวมเป็นรูป ๒๘

เป็นรูปมีสมุฏฐาน ๒๔

เป็นรูปไม่มีสมุฏฐาน ๔

สรรพสัตว์ทั้งหลายที่เกิดมีรูปร่างขึ้นมาได้ ก็เพราะมีกรรมปัจจัยปรุงแต่งเป็นพื้นฐานก่อน แล้วมีอุตุชรูปรักษาไว้ให้เนาเปื่อยไป และมีอาหารชรูปค้ำชูไว้ให้ดำรงอยู่ ดังที่ท่าน พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า "ร่างกาย คือรูปขั้นนี้ แม้เกิดจากกรรม แต่มีอาหารค้ำชูไว้จึงดำรงอยู่ได้ ครั้งถึงแก่ความตาย กัมมชรูปและอาหารชรูปก็หมดสิ้นตามไปด้วย แต่อุตุชรูปยังปรากฏแก่ชากนั้นตลอดไป ส่วนจิตตชรูป ต้องอาศัย กัมมชรูป อุตุชรูป อาหารชรูป ทั้ง ๓ นี้ เป็นที่ตั้งจึงจะเกิดและดำรงอยู่ได้"

บทที่ ๒

วิญญานชั้น (ต่อ)

ประเภทแห่งจิตใน ๔ ภูมิ

ก. กามาวจรจิต ๕๔

กามาวจรจิต ๕๔ ดวง คือ กุศลจิต ๘ ดวง อกุศลจิต ๑๒ ดวง อัพยาทจิต ๓๔ ดวง นั้น แบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้ ๕ ประเภท คือ

(๑) ชาติเภท ว่าโดยประเภทแห่งชาติ คือชาติแห่งจิต กำเนิดแห่งจิต กามาวจรจิต เป็นได้ทั้ง ๓ ชาติ คือ ชาติกุศล ชาติอกุศล และชาติอัพยาทตะ (ชาติวิบากและชาติกิริยา) กล่าวคือ กุศลจิต (มหากุศลจิต) ๘ ดวง เป็นชาติกุศล อกุศลจิต ๑๒ ดวง เป็นชาติอกุศล อัพยาทจิต ๓๔ ดวง เป็นชาติอัพยาทตะ (คือชาติวิบากและชาติกิริยา)

(๒) ภูมิเภท ว่าโดยประเภทแห่งจิตที่เป็นภูมิต่าง ๆ กามาวจรจิตทั้ง ๕๔ ดวงนั้น เป็นกามาวจรภูมิ

(๓) เวทนาเภท ว่าโดยประเภทแห่งจิตที่ประกอบด้วยเวทนา กามาวจรจิตทั้ง ๕๔ ดวงนั้น ประกอบด้วยเวทนาทั้ง ๕ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา โสมนัสสเวทนา และโทมนัสสเวทนา กล่าวคือ

อกุศลจิต ๑๒ ดวง ประกอบด้วยเวทนา ๓ อย่าง คือ โสมนัสสเวทนา ในโลกมุลจิต ๔ ดวง โทมนัสสเวทนา ในโทสมุลจิต ๒ ดวง และอุเบกขาเวทนา ในโลกมุลจิต ๔ ดวง และในโมหมุลจิต ๑ ดวง

กุศลจิต ๘ ดวง ประกอบด้วยเวทนา ๒ คือ โสมนัสสเวทนาในกุศลจิตดวงที่ ๑-๒-๓-๔ และอุเบกขาเวทนาในกุศลจิตดวงที่ ๕-๖-๗-๘

อภัยกตจิต ๓๔ ดวง ประกอบด้วยเวทนา ๔ คือ สุขเวทนา ในกาย-
 วิญญาณ อเหตุกกุศลวิปากจิตดวงที่ ๕ ทุกขเวทนา ในกายวิญญาณ อเหตุกกุศลวิปากจิตดวง
 ที่ ๕ อุปเพกขาเวทนา ในอเหตุกกุศลวิปากจิต ๖ ดวง (เว้นดวงที่ ๕) ในอเหตุกกุศลวิปากจิต
 ดวงที่ ๑-๒-๓-๔-๖-๗ ในอเหตุกิริยาจิตดวงที่ ๑-๒ ในสเหตุกกุศลวิปากจิต และ
 สเหตุกิริยาจิต ดวงที่ ๕-๖-๗-๘ โสมนัสสเวทนา ในอเหตุกกุศลวิปากจิตดวงที่ ๗ ใน
 อเหตุกิริยาจิตดวงที่ ๓ ในสเหตุกวิปากจิตและสเหตุกิริยาจิตดวงที่ ๑-๒-๓-๔

(๔) เหตุเภท ว่าโดยประเภทแห่งจิตที่เป็นอเหตุกจิตและสเหตุกจิต กามาวจร-
 จิตก็เป็นได้ทั้ง ๒ ประเภท กล่าวคือ กุศลจิต ๘ ดวง และอกุศลจิต ๑๒ ดวง เป็นสาเหตุก-
 จิต. อภัยกตจิต ๓๔ ดวง เป็นไปได้ทั้งอเหตุกจิตและสเหตุกจิต กล่าวคือ อเหตุกกุศล-
 วิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ อเหตุกิริยาจิต ๓ รวม ๑๘ ดวงนี้ เป็นอเหตุกจิต,
 สเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ สเหตุกิริยาจิต ๘ รวม ๑๖ ดวงนี้เป็นสเหตุกจิต

(๕) สังขารเภท ว่าโดยประเภทแห่งจิตที่เป็นอสังขาริกและสสังขาริก กามาวจรจิต
 เป็นได้ทั้งอสังขาริกและสสังขาริก กล่าวคือ กุศลจิต ๘ ดวง เป็นได้ทั้งอสังขาริกและสสังขาริก
 กล่าวคือกุศลจิตดวงที่ ๑-๓-๕-๗ เป็นอสังขาริก ดวงที่ ๒-๔-๖-๘ เป็นสสังขาริก
 อกุศลจิต ๑๒ ดวง เป็นได้ทั้งอสังขาริก และสสังขาริก คือ โภกมุลจิต ดวงที่ ๑-๓-๕-๗
 โทสมุลจิตดวงที่ ๑ และโมหมุลจิตทั้ง ๒ ดวง รวม ๗ ดวงนี้ เป็นอสังขาริก โภกมุลจิตดวงที่
 ๒-๔-๖-๘ โทสมุลจิตดวงที่ ๒ รวม ๕ ดวงนี้เป็นสสังขาริก. อภัยกตจิต ๓๔ ดวง เป็นได้
 ทั้งอสังขาริกและสสังขาริก กล่าวคือ อเหตุกจิต ๑๘ ดวง คือกุศลวิปากจิต ๘ ดวง อกุศลวิปาก-
 จิต ๗ ดวง และกิริยาจิต ๓ ดวง เป็นอสังขาริก, สเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ สเหตุกิริยาจิต ๘
 รวม ๑๖ ดวงนี้ เป็นได้ทั้งอสังขาริกและสสังขาริก คือสเหตุกกุศลวิปากจิตดวงที่ ๑-๓-๕-๗
 และสเหตุกิริยาจิตดวงที่ ๑-๓-๕-๗ รวม ๘ ดวงนี้ เป็นอสังขาริก, สเหตุกกุศลวิปากจิตดวงที่
 ๒-๔-๖-๘ และสเหตุกิริยาจิตดวงที่ ๒-๔-๖-๘ รวม ๘ ดวงนี้เป็นสสังขาริก

(๖) สัมปยุตตเภท ว่าด้วยประเภทแห่งจิตที่เป็นสัมปยุตหรือวิปยุต กามาวจรจิต
 เป็นได้ทั้งสัมปยุตและวิปยุต กล่าวคือ กุศลจิต ๘ ดวงนั้น ดวงที่ ๑-๒-๕-๖ เป็นญาณสัมปยุต
 ดวงที่ ๓-๔-๗-๘ เป็นญาณวิปยุต, อกุศลจิต ๑๒ ดวง เป็นได้ทั้งสัมปยุตและวิปยุต คือ

โลกมูลจิตดวงที่ ๑-๒-๕-๖ เป็นทัญญูสัมปยุต ดวงที่ ๓-๔-๗-๘ เป็นทัญญูวิปยุต โทสมูลจิต ทั้ง ๒ ดวง เป็นปฏิมสัมปยุต โมหมูลจิตดวงที่ ๑ เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุต ดวงที่ ๒ เป็นอุทธัจจ-สัมปยุต อภัยกคจิต ๓๔ ดวง เป็นได้ทั้งสัมปยุตและวิปยุต กล่าวคือ อเหตุกจิต ๑๘ ดวง อันได้แก่อเหตุกกุศลวิปากจิต ๗ ดวง อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง และอเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง เป็นวิปยุต อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง เป็นได้ทั้งสัมปยุตและวิปยุต กล่าวคือ ดวงที่ ๑-๒-๕-๖ เป็นญาณสัมปยุต ดวงที่ ๓-๔-๗-๘ เป็นญาณวิปยุต, สเหตุกกิริยาจิต ๘ ดวง ก็เป็นได้ทั้งสัมปยุตและวิปยุต กล่าวคือ ดวงที่ ๑-๒-๕-๖ เป็นญาณสัมปยุต ดวงที่ ๓-๔-๗-๘ เป็นญาณวิปยุต

(๓) โสภณเภท ว่าด้วยประเภทแห่งจิตที่เป็นโสภณะหรืออโสภณะ กามาวจรจิต เป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง รวม ๓๐ ดวงนี้ เป็นอโสภณจิต กามาวจรจิตอีก ๒๔ ดวง คือ กุศลจิต ๘ ดวง วิปากจิต ๘ ดวง กิริยาจิต ๘ ดวง ทั้งหมดนี้ เป็นโสภณจิต

(๔) โลกเภท ว่าด้วยประเภทแห่งจิตที่เป็นโลกิยะหรือโลกุตตระ กามาวจรจิตทั้ง ๕๔ ดวงนั้น เป็นโลกิยจิตทั้งสิ้น

(๕) ฌานเภท ว่าด้วยประเภทแห่งจิตที่เป็นฌานจิตและอฌานจิต กามาวจรจิต ทั้ง ๕๔ ดวงนั้น เป็นอฌานจิตทั้งสิ้น

ข. มหัคคตจิต ๒๗

มหัคคตจิต ๒๗ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง แบ่งเป็น ประเภทต่าง ๆ ได้ ๕ ประเภท คือ

(๑) ชาติเภท มหัคคตจิตทั้ง ๒๗ ดวงนั้น เป็นได้ทั้ง ๓ ชาติ คือ กุศลชาติ วิปากชาติ และกิริยาชาติ กล่าวคือ มหัคคตกุศลจิต ๕ ดวง เป็นชาติกุศล, มหัคคตวิปากจิต เป็นชาติวิปาก, มหัคคตกิริยาจิต ๕ ดวง เป็นชาติกิริยา

(๒) ภูมิเภท มหัคคตจิต ๒๗ ดวงนั้น เป็นได้ ๒ ภูมิ คือ รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง เป็นรูปภูมิ อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง เป็นอรูปภูมิ

(๓) เวทนาเภท มหัคคตจิต ๒๗ ดวงนั้น ประกอบด้วยเวทนา ๒ คือ โสมนัสส-
เวทนา และอุpekขาเวทนา กล่าวคือ มหัคคตจิต ๑๒ ดวง ได้แก่ปฐมฌานจิต ๓ ดวง ทุติย-
ฌานจิต ๓ ดวง ตติยฌานจิต ๓ ดวง และจตุตถฌานจิต ๓ ดวง ทั้งหมดนี้ประกอบด้วยโสมนัสส-
เวทนา มหัคคตจิต ๑๕ ดวง คือ ปัญจฌานจิต ๓ ดวง อรูปาวจรฌานจิต ๑๒ ดวง ทั้งหมดนี้
ประกอบด้วยอุpekขาเวทนา

(๔) เหตุเภท มหัคคตจิต ๒๗ ดวงนั้น เป็นสเหตุกจิตทั้งสิ้น คือประกอบด้วย
กุศลเหตุทั้ง ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

(๕) สังขารเภท มหัคคตจิต ๒๗ ดวงนั้น เป็นสังขาริกจิตทั้งสิ้น กล่าวคือ
กุศลฌานจิตเกิดขึ้นต้องอาศัยการเจริญสมถกรรมฐาน ด้วยมหากุศลจิตฌานสัมปยุต จึงถือว่ามหา-
กุศลจิตญาณสัมปยุตเป็นสิ่งชักจูงให้เกิดกุศลฌานจิต กุศลฌานจิตซึ่งเกิดขึ้นในมรรคาสันนวิถิเป็น
สิ่งชักจูงให้เกิดวิปากฌานจิต และกิริยาฌานจิตเกิดขึ้นได้ (แก่พระอรหันต์) ก็เพราะอาศัยมหา-
กิริยาจิตญาณสัมปยุต ดังนั้นจึงถือว่ามหากิริยาจิตญาณสัมปยุตเป็นสิ่งชักจูงให้เกิดกิริยาฌานจิต

(๖) สัมปยุตตเภท มหัคคตจิต ๒๗ ดวงนั้น เป็นญาณสัมปยุต เพราะเป็นจิต
ที่ประกอบด้วยปัญญา

(๗) โสภณเภท มหัคคตจิต ๒๗ ดวงนั้น เป็นโสภณจิตทั้งสิ้น ไม่มีจิตที่เป็น
อโสภณ

(๘) โลกเภท มหัคคตจิต ๒๗ ดวงนั้น เป็นโลกียจิตทั้งสิ้น เพราะเป็นจิตที่
เกี่ยวข้องกับอยู่ในรูปภพและอรูปรภพ

(๙) ฌานเภท มหัคคตจิตทั้ง ๒๗ ดวงนั้น เป็นฌานจิตทั้งสิ้น เพราะเกิดขึ้น
ได้ด้วยการบรรลุนิพพาน

ก. โลกุตตรจิต ๘ หรือ

โลกุตตรจิต ๘ ดวง คือ มัคคจิต ๔ ผลจิต ๔ หรือจำแนกเป็นมัคคจิต ๒๐ ผลจิต ๒๐
รวม ๔๐ ดวง โลกุตตรจิตนี้เมื่อแบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้ ๕ ประเภท คือ

(๑) ชาติเภท โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวงนั้น เป็นได้ ๒ ชาติ คือ ชาติกุศล
และชาติวิปาก กล่าวคือ มัคคจิต ๔ หรือ ๒๐ เป็นชาติกุศล ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ เป็นชาติวิปาก

(๒) ภูมิเภท โลกุตตรจิตนั้นเป็นได้ภูมิเดียว คือ โลกุตตรภูมิเท่านั้น

(๓) เวทนาเภท โลกุตตรจิตนั้นประกอบด้วยเวทนา ๒ อย่าง คือ โสมนัสสเวทนา (สุขเวทนา) และอุpekขาเวทนา กล่าวคือ โลกุตตรจิต ๘ ดวงนั้น ถ้าเกิดขึ้นจากการเจริญปีสนากรรมฐานอันเป็นมหากุศลจิตญาณสัมปยุตที่สหระคด้วยโสมนัสสเวทนาแล้ว โลกุตตรจิตนั้นก็เป็ จิตที่ประกอบด้วยโสมนัสสเวทนาด้วย แต่ถ้าร โลกุตตรจิตเกิดจากการเจริญวิปีสนากรรมฐานอัน เป็นมหากุศลจิต ญาณสัมปยุต สหระคด้วยอุpekขาเวทนาแล้ว โลกุตตรจิตก็เป็นจิตที่ประกอบ ด้วยอุpekขาเวทนา

สำหรับ โลกุตตรจิต ๔๐ ดวงนั้น เป็นจิตประกอบด้วยฌาน จึงเป็นไปตามองค์ของฌาน นั้น ๆ กล่าวคือ ฌานนั้นประกอบด้วยเวทนาใด โลกุตตรจิตก็ประกอบด้วยฌานนั้น คือ ปฐมฌาน ทุคิยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน รวม ๔ ฌานนี้ ประกอบด้วยโสมนัสสเวทนา ดังนั้น โลกุตตรจิตที่ประกอบด้วยฌานทั้ง ๔ นี้ จึงเป็นจิตประกอบด้วยโสมนัสสเวทนา ส่วนปัญจฌาน ประกอบด้วยอุpekขาเวทนา ดังนั้น โลกุตตรจิตที่ประกอบด้วยปัญจฌาน จึงเป็นจิตประกอบด้วย อุpekขาเวทนา

(๔) เหตุเภท โลกุตตรจิตทั้งสิ้นเป็นสเหตุกจิต คือเป็นจิตที่สัมปยุตด้วยเหตุ ซึ่งเหตุในที่นี้ได้แก่อ โลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

(๕) สังขารเภท โลกุตตรจิตนั้นเป็นสังขารกจิตทั้งสิ้น เพราะ โลกุตตรจิตเกิดขึ้น ได้ก็โดยอาศัยการเจริญวิปีสนากรรมฐานอันเป็นมหากุศลจิตญาณสัมปยุต ซึ่งมหากุศลจิตนั้นเอง เป็นสิ่งชักจูงให้เกิด

(๖) สัมปยุตตเภท โลกุตตรจิตนั้นเป็นสัมปยุตอย่างเดียว คือ เป็นญาณสัมปยุต (ประกอบด้วยปัญญา) ถ้าปราศจากปัญญาแล้ว โลกุตตรจิตก็จะเกิดขึ้นไม่ได้

(๗) โสภณเภท โลกุตตรจิตนั้นเป็นจิตที่ดีเลิศ งามเลิศยิ่งกว่าจิตใด ๆ จึงเป็น โสภณจิตอย่างเดียว

(๘) โลกเภท โลกุตตรจิตนั้นเป็นจิตพ้น โลก ไม่ติดอยู่ใน โลกแล้ว ดังนั้นจึง เป็น โลกุตตระอย่างเดียว

(๙) ฌานเภท โลกุตตรจิตทั้งหมดนั้น เป็นฌานจิตอย่างเดียว แม้โลกุตตรจิตของ พระอริยบุคคลที่มีได้ทำฌานมาก่อน เมื่อบรรลุมรรคผลก็ย่อมมีฌานเข้าประกอบด้วย ทั้งรูปฌาน

และอรุปฆาน แต่ในกรณีนับโลกุตตรจิตเป็น ๘ นั้น ท่านนับตามอำนาจที่เป็นจิตตัดกิเลสได้
เด็ดขาด โดยไม่คำนึงถึงฉานที่ประกอบ

สรุป

จิต ๘๕ ดวงนั้น หากแยกจำนวนตามประเภทของจิตดังกล่าว ก็จะได้จำนวนต่อไปนี้

(๑) ชาติเภท เป็นชาติกุศล ๒๑ ชาติอกุศล ๑๒ ชาติวิบารก ๓๖ ชาติกิริยา ๒๐

รวมเป็น ๘๕ ดวง (๒๑+๑๒+๓๖+๒๐=๘๕)

(๒) ภูมิเภท เป็นกามาวจรภูมิ ๕๔ รูปาวจรภูมิ ๑๕ อรูปาวจรภูมิ ๑๒ โลกุตตรภูมิ ๘

รวมเป็น ๘๕ ดวง (๕๔+๑๕+๑๒+๘=๘๕)

(๓) เวทนาเภท ประกอบด้วยสุขเวทนา ๑ ดวง ประกอบด้วยทุกขเวทนา ๑ ดวง
ประกอบด้วยโสมนัสสเวทนา ๓๐ ดวง ประกอบด้วยโทมนัสสเวทนา ๒ ดวง ประกอบด้วย
อุpekขาเวทนา ๕๕ ดวง รวมเป็น ๘๕ ดวง

(๔) เหตุเภท เป็นอเหตุกจิต ๑๘ ดวง เป็นสเหตุกจิต ๖๗ ดวง รวมเป็น ๘๕ ดวง

(๕) สังขารเภท เป็นอสสังขาริกจิต ๓๗ ดวง เป็นสสังขาริกจิต ๕๒ ดวง รวมเป็น ๘๕

ดวง

(๖) สัมปยุตตเภท เป็นสัมปยุต ๕๕ ดวง เป็นวิปยุต ๓๐ ดวง รวมเป็น ๘๕ ดวง

(๗) โสภณเภท เป็นโสภณจิต ๕๕ ดวง เป็นอโสภณจิต ๓๐ ดวง รวมเป็น ๘๕ ดวง

(๘) โลกเภท เป็นโลกียจิต ๘๑ ดวง เป็นโลกุตตรจิต ๘ ดวง รวมเป็น ๘๙ ดวง

(๙) ฉานเภท เป็นฉานจิต ๒๗ ดวง เป็นอฉานจิต ๖๒ ดวง รวมเป็น ๘๙ ดวง

ในกรณีที่จำแนกจิตโดยพิสดารเป็น ๑๒๐ ดวง โดยแบ่งโลกุตตรจิตเป็น ๔๐ นั้น ฉานจิต
จำแนกออกได้ ๖๗ ดวง ได้แก่แกมหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐ คือ

ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง ได้แก่โลกียจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

ทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง ได้แก่โลกียจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

ตติยฌานจิต ๑๑ ดวง ได้แก่โลกียจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

จตุตถฌานจิต ๑๑ ดวง ได้แก่โลกียจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

ปัญจฌานจิต ๒๓ ดวง ได้แก่โลกียจิต ๑๕ โลกุตตรจิต ๘

ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง ได้แก่โลกียจิต ๓ โลกุตตรจิต

ข้อสังเกต โลกียจิต ๓ แต่ละฌานจิตในที่นี้ ได้แก่รูปาวจรฌานกุศลจิต ๑ รูปาวจรฌาน-
วิปากจิต ๑ รูปาวจรฌานกิริยาจิต ๑ และโลกุตตรจิต ๘ ในที่นี้ได้แก่ มัคคจิต ๔ ผลจิต ๔
ส่วนปัญจฌานจิต ๒๓ ดวงนั้น ได้แก่โลกียจิต ๑๕ ดวง คือ รูปาวจรฌานกุศลจิต ๑ รูปาวจรฌาน-
วิปากจิต ๑ รูปาวจรฌานกิริยาจิต ๑ อรูปาวจรฌานกุศลจิต ๔ อรูปาวจรฌานวิปากจิต ๔ อรูปาว-
จรฌานกิริยาจิต ๔ ทั้ง ๑๕ ดวงนี้เป็นโลกียจิตปัญจฌาน ส่วนโลกุตตระ ๘ ในปัญจฌาน
นั้น ได้แก่ มัคคจิต ๔ ผลจิต ๔ นั้นเอง.

บทที่ ๓

ความสัมพันธ์ของจิตกับเจตสิก

ได้กล่าวมาแล้วว่า เจตสิกนั้นเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นกับจิต ประกอบกับจิต ถ้าไม่มีจิต เจตสิกก็ไม่ได้ จิตกับเจตสิกจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยเจตสิกมีลักษณะสัมพันธ์กับจิตอยู่ ๔ ลักษณะ คือ

๑. เอกุปปาทะ เกิดร่วมกับจิต หมายความว่า จิตเกิดขึ้นขณะใด เจตสิกก็เกิดขึ้น ในขณะนั้น เช่น ขณะใดได้เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องกับ โสภณูปพะ (สิ่งสัมผัสทางกาย) พร้อม ๆ กับขณะจิตรับรู้อารมณ์เหล่านั้น เจตสิกก็จะเกิดร่วมกับจิตทันที ไม่ก่อน ไม่หลัง เช่นเกิดผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตนทริย และมนสิการ ในทันทีทันใด พร้อมกับจิตที่เกิดขึ้น

๒. เอกนิโรธ ดับพร้อมจิต หมายความว่า จิตดับไปในขณะใด เจตสิกก็ต้องดับไป ในขณะนั้น เช่น ขณะใดจิตที่เห็นรูป ได้ยินเสียง ดับไป ขณะนั้นเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิต ก็จะดับพร้อมกับจิตด้วย ไม่ก่อน ไม่หลังกัน

๓. เอกาลัมพะ มีอารมณ์เป็นอันเดียวกับจิต หมายความว่า เมื่อจิตมีรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ หรือธรรมารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ เจตสิกก็มีอารมณ์เป็น อย่างเดียวกับจิตนั้น เช่นจิตมีรูปเป็นอารมณ์ เจตสิกก็มีรูปเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน

๔. เอกวัตถุณะ มีวัตถุที่อาศัยอย่างเดียวกับจิต หมายความว่า เมื่อจิตมีสิ่งใดเป็นที่ อาศัยเป็นไป เจตสิกก็มีสิ่งนั้นเป็นที่อาศัยเป็นไปด้วย ซึ่งสิ่งที่เป็นวัตถุคือเป็นที่อาศัยเป็นไปของ จิตนั้น ได้แก่ จักขุ โสถ ฆาน ชิวหา กาย และหทยวัตถุ ทั้ง ๖ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นที่อาศัยเป็นไปของจิต เมื่อจิตอาศัยสิ่งใดเป็นวัตถุ เจตสิกก็อาศัยสิ่งนั้นเป็นวัตถุเช่นเดียวกัน เช่นจักขุวิญญาณอาศัยจักขุเป็นวัตถุ เจตสิกก็อาศัยจักขุเป็นวัตถุด้วย

ควาสัมพันธ์กันระหว่างจิตกับเจตสิกนั้น ย่อมเป็นไปตามกฎเกณฑ์แห่งสภาวธรรม ทั้งในทางสัมปโยคนัย (นัยแห่งการประกอบ) และสังคหนัย (นัยแห่งการสงเคราะห์) กล่าวคือ

ก. สัมมโยคนัย เจตสิก ๕๒ ดวงนั้น ค่วงใจจะเกิดขึ้นกับจิตจะประกอบกับจิตดวงใด ในจิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้น ย่อมเป็นไปตามกฎเกณฑ์แห่งสภาวธรรม ซึ่งเรียกว่า "สัมปโยคนัย" ดังต่อไปนี้

(๑) อัญญาสมาณาเจตสิก ๑๑ ดวง ย่อมประกอบกับจิตได้แตกต่างกันเป็น ๗ นัย คือ

นัยที่ ๑ สัพพจิตสาธาณเจตสิก ๗ ดวง คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ ทั้งหมดนี้ประกอบได้กับจิตทั้ง ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวง คือ สามารถเกิดขึ้นได้ในจิตทุก ๆ ดวง

นัยที่ ๒ วิตก (ในปกิณกเจตสิก ๖ คือ วิตก วิจารณ์ อธิโมกข วิจารณ์ ปีติ นันทะ) ประกอบได้ในจิต ๕๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ ดวง (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐) และ ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง

นัยที่ ๓ วิจารณ์ ประกอบกับจิตได้ ๖๖ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ ดวง (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐) ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง ทุคฺคิฌานจิต ๑๑ ดวง

นัยที่ ๔ อธิโมกข์ ประกอบกับจิตได้ ๘๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๓ (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐) วิจิกิจฆาสหคตจิต ๑) มหัคคตจิต ๒๗ ดวง โลกุตตรจิต ๘ ดวง

นัยที่ ๕ วิจารณ์ ประกอบกับจิตได้ ๗๑ ดวง คือ กามาวจรจิต ๓๘ ดวง (เว้นปัญจทวาราวชชนจิต ๑) ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ สัมปปฏิจณจิต ๒ สันตীরณจิต ๓) มหัคคตจิต ๒๗ ดวง และ โลกุตตรจิต ๘ ดวง

นัยที่ ๖ ปีติ ประกอบกับจิตได้ ๕๑ ดวง คือ กามาวจร โสมนัสสสทหคตจิต ๑๘ ดวง ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง ทุคฺคิฌานจิต ๑๑ ดวง ตติยฌานจิต ๑๑ ดวง (เว้น โสมนัสสสทหคตจิต ๒ ดวง อุปกฆาสหคตจิต ๕๕ ดวง กายวิญญาณ ๒ ดวง จตุตถฌานจิต ๑๑ ดวง)

นัยที่ ๗ นันทะ ประกอบกับจิตได้ ๖๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๓๔ ดวง (เว้น อเหตุกจิต ๑๘ ดวง โมหมูลจิต ๒ ดวง) มหัคคตจิต ๒๗ ดวง โลกุตตรจิต ๘ ดวง

- (๒) อกุศลเจตสิก ๑๒ ดวง ย่อมประกอบด้วยจิตได้แตกต่างกันเป็น ๕ นัย คือ
- นัยที่ ๑ โมจตุกกเจตสิก (สัพพอกุศลสาธารณเจตสิก) ๔ ดวง คือ โมหะ อหิริกะ
อนินตตัปปะ และอุททัจจะ ประกอบด้วยกุศลจิตได้ทั้ง ๑๒ ดวง
- นัยที่ ๒ โสตจิกเจตสิก ๓ ดวง คือ โลภะ ทิฏฐิ และมานะ ประกอบด้วยจิตได้
๑๖ ดวง คือ โลภะ ประกอบด้วยโลกสหคตจิต ๘ ดวง ทิฏฐิ ประกอบด้วยทิฏฐิคตสัมปยุตจิต
๔ ดวง มานะ ประกอบด้วยทิฏฐิวิปยุตจิต ๔ ดวง
- นัยที่ ๓ โทจตุกกเจตสิก ๔ ดวง คือ โทสะ อสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ประกอบ
กับจิตได้ ๒ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒
- นัยที่ ๔ ถีนทุกเจตสิก ๒ ดวง คือ ถีนะ และมิทธะ ประกอบด้วยจิตได้ ๕ ดวง คือ
อกุศลจิตสังขาริก ๕ ดวง
- นัยที่ ๕ วิจิกิจฉา ประกอบด้วยจิตได้ดวงเดียว คือโมหมูลจิตดวงที่ ๑
- สัพพากุศลโยคีเจตสิก หมายความว่า เจตสิกที่ประกอบด้วยอกุศลจิตได้ทุกดวง เจตสิก
ชนิดนี้มี ๑๔ ดวง คือ สัพพากุศลสาธารณเจตสิก หรือโมจตุกกจิต ๔ ดวง และอัญญาสมานา
เจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นอริโมกขเจตสิก ปิตีเจตสิก และนันทเจตสิก) เจตสิกทั้ง ๑๔ ดวงนี้
ประกอบด้วยอกุศลจิตได้ทั้ง ๑๒ ดวง กล่าวคือ เมื่ออกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวงนั้น แม้ดวงใดดวงหนึ่ง
เกิดขึ้น เป็นต้องมีเจตสิกทั้ง ๑๔ ดวงนี้ประกอบเสมอไปอย่างแน่นอน
- (๓) โสภณเจตสิก ๒๕ ประกอบด้วยจิตได้แตกต่างกันเป็น ๔ นัย คือ
- นัยที่ ๑ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง ประกอบด้วยโสภณจิตได้ทั้ง ๕๕ ดวง
- นัยที่ ๒ วิตติเจตสิก ๓ ดวง ประกอบด้วยโลกุตตรจิตได้ทั้ง ๘ ดวง โดยประกอบพร้อมกัน
แน่นอนโดยประการทั้งปวง ส่วนในโลภียจิตนั้น วิตติเจตสิกประกอบได้เฉพาะกับกามาวจร-
กุศลจิต ๘ ดวง เป็นบางครั้งบางคราวและไม่พร้อมกัน
- นัยที่ ๓ อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง ประกอบด้วยจิตได้ ๒๘ ดวง คือ มหัคคตจิต ๑๒ ดวง
(เว้นปัญจมณานจิต ๑๕ ดวง) กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และสเหตุกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง
เพียงบางครั้งบางคราวเท่านั้น และประกอบไม่พร้อมกัน บางอาจารย์กล่าวว่า อัปปมัญญาเจตสิก
๒ ดวงนี้ไม่ประกอบได้ในอุปกขาสหคตโสภณจิต

นัยที่ ๔ ปัญญาทรียเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๔๗ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิต ที่เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ ดวง มหัคคตจิต ๒๗ ดวง และโลกุตตรจิต ๘ ดวง

เจตสิก ๒ ประเภท เจตสิก ๕๒ ดวงนั้น เมื่อย่อเข้าตามสัมปโยคนัย คงได้จำนวน ๒ ประเภท คือ อนียตโยคีเจตสิก และนียตโยคีเจตสิก

อนียตโยคีเจตสิก หมายความว่า เจตสิกที่ประกอบจิตได้ไม่แน่นอน ไม่เสมอไป ได้แก่เจตสิก ๑๑ ดวง คืออิสสา มัจฉริยะ กุกกุจะ สัมมวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีพะ กรุณา มุทิตา มานะ ถีนะ และมิทระ

ในเจตสิก ๑๑ ดวงนี้ ๘ ดวงแรกเรียกว่า นานาทาจิเจตสิก เพราะเป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตได้เป็นบางครั้งบางคราว และไม่พร้อมกัน กล่าวคือ

ก. อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจะ รวม ๓ ดวงนี้ เมื่อจะประกอบก็ประกอบได้กับ โทสมูลจิต และจะต้องประกอบทีละดวง ไม่ประกอบพร้อมกัน เพราะอารมณ์ต่างกัน เช่น เวลาที่มีจิตคิดริยาสมบัติของคนอื่น อิสสาเจตสิกก็เกิดขึ้นประกอบกับ โทสมูลจิต แต่มัจฉริยะและกุกกุจะไม่เกิดขึ้นประกอบด้วย เพราะมีอารมณ์ต่างกัน เวลาที่มีจิตคิดตระหนี่ทรัพย์ มัจฉริยะเจตสิกก็เกิดขึ้นประกอบกับ โทสมูลจิต แต่อิสสาและกุกกุจะหาได้เกิดขึ้นประกอบกับจิตในขณะนั้นไม่ เวลาเกิดความรำคาญใจ ความกลุ้มใจ ความเสียดายสิ่งที่ล่วงมาแล้ว กุกกุจะก็เกิดขึ้นประกอบกับ โทสมูลจิต แต่อิสสาและมัจฉริยะหาได้เกิดขึ้นประกอบกับจิตในขณะนั้นไม่

ข. วิรติเจตสิก ๓ ดวง คือ สัมมวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีพะ นั้น เมื่อประกอบกับมหากุศลจิตซึ่งเป็น โลกียจิตก็จะเป็นชนิดนานาทาจิเจตสิก คือประกอบกับจิตได้เป็นบางครั้งบางคราว และประกอบทีละดวง ไม่พร้อมกัน เช่นเวลาที่มีจิตคิดงดเว้นจากวิทจริตที่ไม่เกี่ยวกับอาชีพ เวลานั้นสัมมวาจาก็เกิดขึ้นประกอบกับกุศลจิตนั้น แต่สัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีพหาได้เกิดขึ้นประกอบกับจิตในขณะนั้นไม่ เวลาที่มีจิตคิดงดเว้นจากกายวิทจริตที่ไม่เกี่ยวกับอาชีพ เวลานั้นสัมมาอาชีพะก็เกิดขึ้นประกอบกับกุศลจิตนั้น แต่สัมมวาจาและสัมมากัมมันตะหาเกิดขึ้นประกอบกับจิตในขณะนั้นไม่

แต่ถ้าวิริเจตสิกทั้ง ๓ นั้นประกอบกับกุศลจิตที่เป็น โลกุตตระแล้ว ก็เป็นอันประกอบกับ จิตได้แน่นอน และประกอบพร้อมกันทั้ง ๓ ดวง เพราะวิริเป็นองค์มรรค มีหน้าที่ประหารกิเลส เมื่อมีคจิตเกิดขึ้น วิริเจตสิกก็ต้องเกิดขึ้นเป็นมคคสมังคี

ค. อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ดวง คือ กรุณาและมุทิตานั้น ก็ประกอบกับจิตได้เป็น บางครั้งบางคราว และไม่ประกอบพร้อมกัน เรียกว่า นานาทาจิเจตสิก เช่น เวลาที่มีจิต คิดสงสารคนที่ตกทุกข์ได้ยาก จึงปรารถนาให้คนคนนั้นพ้นทุกข์พ้นยาก เวลานั้นกรุณาเจตสิกก็ เกิดขึ้นประกอบกับจิต แต่มุทิตาหาได้เกิดขึ้นประกอบกับจิตในขณะนั้นไม่ เวลาใดที่มีจิตคิดพลอย ยินดีกับคนที่มีความสุข ความเจริญ เวลานั้นมุทิตาเจตสิกก็เกิดขึ้นประกอบกับกุศลจิตนั้น แต่ กรุณาเจตสิกหาได้เกิดขึ้นประกอบกับจิตในขณะนั้นไม่

ง. มานเจตสิก เป็นจิตที่ประกอบกับจิตได้เป็นบางครั้งบางคราว มานเจตสิกนี้ เมื่อจะเกิดก็เกิดขึ้นใน โลกมุขจิต จัดเป็นเจตสิกชนิดทาจิเจตสิก คือเกิดขึ้นประกอบกับจิตได้ เป็นบางครั้งบางคราว

จ. ถีนเจตสิก และมิทฺชเจตสิก เป็นเจตสิกชนิดสหทาจิเจตสิก คือประกอบกับ อกุศลจิตได้เป็นบางครั้งบางคราว และเมื่อเกิดขึ้นประกอบกับจิตก็เกิดขึ้นประกอบได้พร้อมกันทั้ง ๒ ดวงนั้น

นียตโยคีเจตสิก หมายความว่า เจตสิกที่ประกอบกับจิตได้แน่นอนเสมอไป ได้แก่ เจตสิก ๔๑ ดวง นอกจากอนียตโยคีเจตสิกทั้ง ๑๑ ดวงนั้น

ข. สังคหณฺย โดยที่จิตและเจตสิกมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดดังกล่าวมา ดังนั้น เจตสิกจึงสงเคราะห์เข้ากับจิตได้ตามกฎเกณฑ์แห่งสภาวะธรรม อันเรียกว่า "สังคหณฺย" กล่าวคือ หลักเกณฑ์การสงเคราะห์เจตสิกเข้าในจิต นั้นให้ถือหลักว่าเมื่อกล่าวถึงจิตก็เป็นอันกล่าว ถึงเจตสิกด้วย เพราะเป็นสิ่งที่สงเคราะห์หรือรวมเข้าอยู่กับจิต เช่นเมื่อกล่าวถึงอกุศลจิต ก็ เป็นอันกล่าวถึงเจตสิก ๒๗ ดวงด้วย เป็นทำนองเดียวกับเมื่อกล่าวถึงศีล ก็เป็นอันกล่าวถึง สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะด้วย เพราะองค์มรรค ๓ อย่างนี้สงเคราะห์เข้า ในศีล

หลักเกณฑ์การสงเคราะห์เจตสิกเข้าในจิตนั้น มีดังนี้

- (๑) อเหตุกจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๒ ดวง
- (๒) อกุศลเจตสิก มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๒๗ ดวง
- (๓) กามาวจรโสภณจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๘ ดวง
- (๔) มหัคคตจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๕ ดวง
- (๕) โลกุตตรจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๖ ดวง

หลักเกณฑ์ข้อแรก เป็นหลักเกณฑ์การสงเคราะห์เจตสิกเข้าในอเหตุกจิต ๑๘ ดวง
หลักนี้มี ๔ สังคหณ์ คือ

นัยที่ ๑ อเหตุกหสิตุปปาตจิต ๑ ดวง มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๒ ดวง คือ
อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นันท์เจตสิก)

นัยที่ ๒ อเหตุกโวฏฐัพพนจิต (หรือมโนทวาราวชชนจิต) ๑ ดวง และ
โสมนัสสสันติริณจิต ๑ ดวง ทั้ง ๒ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๑ ดวง คือ
โวฏฐัพพนจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๑ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นปีติ-
เจตสิก และนันทเจตสิก) ส่วน โสมนัสสสันติริณจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๑ ดวงเช่นกัน
ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นวิริยเจตสิกและนันทเจตสิก)

นัยที่ ๓ มโนธาตุ ๓ ดวง (คือปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง)
อเหตุกปฏิสนธิจิต ๒ ดวง (คืออุปกขาสันติริณจิต ๒ ดวง) รวม ๕ ดวงนี้ แต่ละดวงมี
เจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๐ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นวิริยเจตสิก ปิติเจตสิก
และนันทเจตสิก)

นัยที่ ๔ ทวิปัญญาวิญญาน ๑๐ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๗ ดวง อันได้
แก่สัพพจิตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง

ข้อสังเกต นัยที่ ๑ มือเหตุกจิต ๑ ดวง นัยที่ ๒ มือเหตุกจิต ๒ ดวง นัยที่ ๓
มือเหตุกจิต ๕ ดวง นัยที่ ๔ มือเหตุกจิต ๑๐ ดวง รวมเป็นอเหตุกจิต ๑๘ ดวง มีเจตสิก
สงเคราะห์อยู่ ๑๒ ดวง

หลักเกณฑ์ข้อที่ ๒ เป็นหลักเกณฑ์ว่าด้วยการสงเคราะห์เจตสิกเข้าในอภุศลจิต ๑๒ ดวง
หลักนี้มี ๗ สังคหณ์ คือ

นัยที่ ๑ โลกมุขจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๓ อันเป็นอสังขาริกจิตเหมือนกัน ทั้ง ๒ ดวงนี้
แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๕ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โมจตุกกจิตหรือ
สัพพากุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ดวงหลังนี้สงเคราะห์เข้า
เฉพาะในอภุศลจิตดวงที่ ๑) มานเจตสิก ๑ ดวง (สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอภุศลจิตดวงที่ ๓)

นัยที่ ๒ โลกมุขจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๗ ซึ่งเป็นอสังขาริกจิตเหมือนกัน ทั้ง ๒ ดวงนี้
แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๘ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก)
โมจตุกกเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ดวงหลังนี้สงเคราะห์เข้าเฉพาะ
ในอภุศลจิตดวงที่ ๕) มานเจตสิก ๑ ดวง (สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอภุศลจิตดวงที่ ๗)

นัยที่ ๓ โลกมุขจิตดวงที่ ๒ กับดวงที่ ๔ ซึ่งเป็นสสังขาริกจิตเหมือนกัน ทั้ง ๒
ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๒๑ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โมจตุกก-
เจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ดวงหลังนี้สงเคราะห์เข้าเฉพาะใน
อภุศลจิตดวงที่ ๒) มานเจตสิก ๑ ดวง (สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอภุศลจิตดวงที่ ๔) ถีนเจตสิก
๑ ดวง มัทธเจตสิก ๑ ดวง

นัยที่ ๔ โลกมุขจิตดวงที่ ๖ กับดวงที่ ๘ ซึ่งเป็นสสังขาริกจิตเหมือนกัน ทั้ง ๒ ดวง
นี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๒๐ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก)
โมจตุกกเจตสิก ๔ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง ทิฏฐิเจตสิก ๑ ดวง (ดวงหลังนี้สงเคราะห์เข้าเฉพาะ
ในอภุศลจิตดวงที่ ๖) มานเจตสิก ๑ ดวง (สงเคราะห์เข้าเฉพาะในอภุศลจิตดวงที่ ๘) ถีนเจตสิก
๑ ดวง มัทธเจตสิก ๑ ดวง

นัยที่ ๕ โทสมุขจิตดวงที่ ๑ ซึ่งเป็นอสังขาริกจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๒๐ ดวง
ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง โทจตุกกจิต ๔ ดวง

นัยที่ ๖ โทสมุขจิตดวงที่ ๒ อันเป็นสสังขาริกจิต มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๒๒ ดวง
ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง โทจตุกกจิต ๔ ดวง
ถีนเจตสิก ๑ ดวง มัทธเจตสิก ๑ ดวง

นัยที่ ๗ โมหมูลจิต ๒ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๕ ดวง กล่าวคือ
ก. โมหมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๕ ดวง ได้แก่อัญญาสมานา-
เจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นอธิโมกขเจตสิก ปิติเจตสิก นันทเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง
วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ดวง

ข. โมหมูลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๑๕ ดวง ได้แก่อัญญาสมานา-
เจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นปิติเจตสิก นันทเจตสิก) โมจตุกกจิต ๔ ดวง

ศัพท์พาสลโยคีเจตสิก โดยที่เจตสิกทั้ง ๕๒ ดวงดังที่ได้ศึกษามาแล้วนั้น มีเจตสิก
จำนวน ๑๔ ดวง คือ ศัพท์พาสลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง อัญญาสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้น
อธิโมกขเจตสิก ปิติเจตสิก นันทเจตสิก) ทั้ง ๑๔ ดวงนี้ประกอบกับอภุศลจิตได้ทั้ง ๑๒ ดวง
ดังนั้น เมื่อว่าโดยสังคหณัย จึงกล่าวได้ว่าอภุศลจิตแต่ละดวง มีศัพท์พาสลโยคีเจตสิก ทั้ง ๑๔ ดวง
สงเคราะห์อยู่ด้วย เช่น เมื่อกล่าวว่า โลกมูลจิตดวงที่ ๑ เกิดขึ้น ก็เป็นอันเข้าใจได้ว่าศัพท์พาสล-
โยคีเจตสิกทั้ง ๑๔ ดวงนั้นก็เกิดขึ้นพร้อมกันด้วย เพราะเจตสิกเหล่านี้สงเคราะห์เข้าในอภุศลได้
ทุกดวง

หลักเกณฑ์ข้อที่ ๓ เป็นหลักเกณฑ์การสงเคราะห์เจตสิกเข้าในกามาวจรโสภณจิต
๒๔ ดวง หลักนี้มี ๑๒ สังคหณัย คือ

นัยที่ ๑ มหาภุศลจิตดวงที่ ๑-๒ ซึ่งเป็นญาณสัมปยุต แต่ละดวงมีเจตสิก
สงเคราะห์อยู่ ๓๘ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

นัยที่ ๒ มหาภุศลจิตดวงที่ ๓-๔ ซึ่งเป็นญาณวิปยุต แต่ละดวงมีเจตสิก
สงเคราะห์อยู่ ๓๗ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๔ ดวง (เว้น
ปัญญินทรียเจตสิก)

นัยที่ ๓ มหาภุศลจิตดวงที่ ๕-๖ ซึ่งเป็นอุปกขาจิตด้วย เป็นญาณสัมปยุตด้วย
แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๗ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปิติเจตสิก)
และโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

นัยที่ ๔ มหาภุศลจิตดวงที่ ๗-๘ ซึ่งเป็นอุปกขาจิตด้วย เป็นญาณวิปยุตด้วย
แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๖ ดวง อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปิติเจตสิก) และ
โสภณเจตสิก ๒๔ ดวง (เว้นปัญญินทรียเจตสิก)

นัยที่ ๕ มหากริยาจิตดวงที่ ๑-๒ ซึ่งเป็นญาณสัมปยุต แต่ละดวงมีเจตสิก
สงเคราะห์อยู่ ๓๕ ดวง อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง และ โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้น
วิริตติเจตสิก ๓ ดวง)

นัยที่ ๖ มหากริยาจิตดวงที่ ๓-๔ ซึ่งเป็นญาณวิปยุต แต่ละดวงมีเจตสิก
สงเคราะห์อยู่ ๓๔ ดวง คืออัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๑ ดวง (เว้นวิริตติเจตสิก ๓
ปัญญินทรียเจตสิก ๑)

นัยที่ ๗ มหากริยาจิตดวงที่ ๕-๖ ซึ่งเป็นอุปกขาจิตด้วย เป็นญาณสัมปยุตด้วย
แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๔ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติเจตสิก) และ
โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิริตติเจตสิก ๓ ดวง)

นัยที่ ๘ มหากริยาจิตดวงที่ ๗-๘ ซึ่งเป็นอุปกขาจิตด้วย เป็นญาณวิปยุตด้วย
แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติเจตสิก) และ
โสภณเจตสิก ๒๑ ดวง (เว้นวิริตติเจตสิก ๓ ดวง และปัญญินทรียเจตสิก ๑ ดวง)

นัยที่ ๙ มหาวิปากจิตดวงที่ ๑-๒ ซึ่งเป็นญาณสัมปยุต แต่ละดวงมีเจตสิก
สงเคราะห์อยู่ ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๐ ดวง (เว้นวิริตติ
๓ ดวง อัปปมัญญา ๒ ดวง)

นัยที่ ๑๐ มหาวิปากจิตดวงที่ ๓-๔ ซึ่งเป็นญาณวิปยุต แต่ละดวงมีเจตสิก
สงเคราะห์อยู่ ๓๒ ดวง คืออัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๑๙ (เว้นวิริตติ ๓ ดวง
อัปปมัญญา ๒ ดวง ปัญญินทรียเจตสิก ๑ ดวง)

นัยที่ ๑๑ มหาวิปากจิตดวงที่ ๕-๖ ซึ่งเป็นอุปกขาจิตด้วย เป็นญาณสัมปยุตด้วย
แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๒ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก)
โสภณเจตสิก ๒๐ ดวง (เว้นวิริตติ ๓ ดวง อัปปมัญญา ๒ ดวง)

นัยที่ ๑๒ มหาวิปากจิตดวงที่ ๗-๘ ซึ่งเป็นอุปกขาจิตด้วย เป็นญาณวิปยุตด้วย
แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๑ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติเจตสิก)
โสภณเจตสิก ๑๙ ดวง (เว้นวิริตติเจตสิก ๓ ดวง อัปปมัญญา ๒ ดวง ปัญญินทรียเจตสิก
๑ ดวง)

ข้อสังเกต จิตที่เป็นญาณวิปยุตทุกดวง ไม่มีปัญญินทรียเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย และ
จิตที่มีสหระคด้วยอุเปกขาทุกดวง ไม่มีปีติเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย

ในมหากิริยาจิต ๘ ดวง ไม่มีวิริตติเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย ทั้งนี้ก็เพราะว่า มหากิริยาจิต
เป็นจิตของพระอรหันต์โดยเฉพาะ ด้วยพระอรหันต์นั้นเป็นผู้สิ้นกิเลสแล้วตั้งแต่อรหันตตมัคคญาณ
เกิดขึ้น จึงไม่มีกิจที่จะต้องเว้นการพูดชั่ว ทำชั่ว หรือเว้นมิจฉาชีพ เพราะท่านตัดความชั่ว
เหล่านั้นได้เด็ดขาดแล้ว ในมหาวิปากจิต ๘ ดวง ไม่มีวิริตติเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วยและไม่มี
อัปมัชฌญาเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย คือเจตสิกทั้ง ๕ ดวงนี้มีได้สงเคราะห์เข้าไปในวิปากจิตทุก ๆ
ดวง ทั้งนี้ก็เพราะว่า วิปากจิตนั้นเป็นจิตทำหน้าที่ปฏิสนธิเป็นต้น ขณะปฏิบัตินั้นไม่มีการคิด
เว้นพูดชั่ว ทำชั่ว หรือเว้นมิจฉาชีพ ทั้งไม่มีกิจที่จะต้องสงสารและพลอยยินดีกับใคร

หลักเกณฑ์ข้อที่ ๔ เป็นหลักเกณฑ์ว่าด้วยการสงเคราะห์เจตสิกเข้าไปในมหัคคจิต
๒๗ ดวง หลักนี้มี ๕ สังคหณัย คือ

นัยที่ ๑ ปฐมฌานกุศลจิต ๑ ดวง ปฐมฌานวิปากจิต ๑ ดวง และปฐมฌานกิริยาจิต
๑ ดวง จิต ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๕ ดวง ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก
๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิริตติเจตสิก ๑)

นัยที่ ๒ ทุตติฌานกุศลจิต ๑ ดวง ทุตติฌานวิปากจิต ๑ ดวง ทุตติฌานกิริยาจิต ๑ ดวง
จิต ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๔ ดวง ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้น
วิตักกเจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิริตติเจตสิก ๑)

นัยที่ ๓ ตติยฌานกุศลจิต ๑ ดวง ตติยฌานวิปากจิต ๑ ดวง และตติยฌานกิริยาจิต
๑ ดวง จิต ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๓ ดวง ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก
๑๑ ดวง (เว้นวิตักกเจตสิกและวิจาร์เจตสิก) โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้นวิริตติเจตสิก ๑)

นัยที่ ๔ จตุตถฌานกุศลจิต ๑ ดวง จตุตถฌานวิปากจิต ๑ ดวง จตุตถฌานกิริยาจิต
๑ ดวง จิต ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๒ ดวง ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก
๑๐ ดวง (เว้นวิตักก วิจาร์ ปีติ) โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิริตติเจตสิก ๑)

บทที่ ๕ ปัญจฌานกุศลจิต (และอรูปาจรฌานกุศลจิต) ๑๕ ดวง คือ รูปาจร
ปัญจฌานกุศลจิต วิปากจิต กิริยาจิต รวม ๓ ดวง และอรูปาจรฌานกุศลจิต ๔ ดวง

วิปากจิต ดวง ๔ กิริยาจิต ดวง ๔ รวม ๑๒ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิก สงเคราะห์อยู่ ๓๐ ดวง
ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เวณวัตักก วิจารณ์ ปิติ) โสภณเจตสิก ๒๐ ดวง (เวณวัตติ ๓
อัปปมัญญา ๒)

ข้อสังเกต มหัคคจิต ๒๗ ดวง ไม่มีวิริตติเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย เพราะมหัคคจิต
เกิดขึ้นโดยอาศัยการเจริญกรรมฐานหรือภาวนา มิได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยวิริตติหรือศีลข้อเว้นจาก
พुरुชั้ว ทำชั้ว และข้อเว้นจากมิฉนาศีฬ

หลักเกณฑ์ข้อที่ ๕ เป็นหลักเกณฑ์การสงเคราะห์เจตสิก เข้าใน โลกุตตรจิต ๘ ดวง
หรือ ๔๐ ดวง กล่าวคือ

ก. โลกุตตรจิต ๘ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่ ๓๖ ดวง คือ
อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง (เวณอัปปมัญญา ๒)

ข. โลกุตตรจิต ๔๐ ดวง มี ๕ สังคหณัย คือ

นัยที่ ๑ ปฐมณามัคคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่
๓๖ ดวง ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ โสภณเจตสิก ๒๕ (เวณอัปปมัญญา ๒)

นัยที่ ๒ ทุตติณามัคคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่
๓๕ ดวง ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ (เวณวัตักกะ) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เวณอัปปมัญญา ๒)

นัยที่ ๓ ตติณามัคคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่
๓๔ ดวง ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เวณวัตักกะ วิจารณ์) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง
(เวณอัปปมัญญา ๒)

นัยที่ ๔ จตุตถณามัคคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์
อยู่ ๓๓ ดวง ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เวณวัตักกะ วิจารณ์ ปิติ) โสภณเจตสิก
๒๓ ดวง (เวณอัปปมัญญา ๒)

นัยที่ ๕ ปัญจณามัคคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกสงเคราะห์อยู่
๓๓ ดวง ได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๐ ดวง (เวณวัตักกะ วิจารณ์ ปิติ) โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง
(เวณอัปปมัญญา ๒)

ข้อสังเกต

โลกุตตรจิต ไม่มีอัปมัญญาเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย ทั้งนี้เป็นด้วยอัปมัญญาเจตสิก นั้น จะเกิดขึ้นได้เฉพาะกับจิตที่มีสัจจบัญญัติเป็นอารมณ์เท่านั้น แต่โลกุตตรจิตมีนิพพานเป็น อารมณ์ดังนั้น จึงไม่มีอัปมัญญาเจตสิกสงเคราะห์อยู่ด้วย และโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง (ซึ่งจำแนก ตามฉาน ๕) นั้น แต่ละดวงเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า โลกุตตรมานิกจิต เช่น โลกุตตร- ปฐมมานิกจิต เป็นต้น

สรุป

สัมปโยคนัย มี ๑๖ นัย คือ

๑. อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง มีสัมปโยคนัย ๗
๒. อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง มีสัมปโยคนัย ๕
๓. โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง มีสัมปโยคนัย ๔

สังคหนัย มี ๓๓ นัย คือ

๑. อเหตุกจิต ๑๘ ดวง มีสังคหนัย ๔
๒. อกุศลจิต ๑๒ ดวง มีสังคหนัย ๗
๓. กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง มีสังคหนัย ๑๒
๔. มหัคคตจิต ๒๗ ดวง มีสังคหนัย ๕
๕. โลกุตตรจิต ๘ ดวง มีสังคหนัย ๕

บทที่ ๔

รูปชั้นที่ (ต่อ)

รูปกาลป ๒๑

รูปกาลป (รูป+กาลป) แปลว่า มัด กลุ่ม ก้อน หรือหมวดหมู่ของรูป หมายความว่า รูป ๒๘ นั้น แบ่งออกเป็นกลุ่ม ๆ ได้ ๒๑ กลุ่ม เรียกว่า รูปกาลป กล่าวคือ รูปที่มีลักษณะ ๔ อย่างร่วมกัน จัดเข้าในกลุ่มเดียวกัน ซึ่งลักษณะ ๔ อย่างนั้น ได้แก่

๑. เอกุปปาตะ เกิดพร้อมกัน
๒. เอกนิโรธะ ดับพร้อมกัน
๓. เอกนิสสยะ มีที่อาศัยอันเดียวกัน
๔. สหหุตติ มีความเป็นไปร่วมกัน

รูปกาลปแต่ละอย่าง ๆ มีลักษณะ ๔ อย่างนี้ร่วมกัน เป็นทำนองเดียวกับเจตสิกซึ่งมีลักษณะร่วมกันกับจิต ๔ อย่าง คือเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์เดียวกัน และมีวัตถุอย่างเดียวกันกับจิต ฉะนั้น

รูปกาลปนั้นมี ๒๑ อย่าง คือ กัมมสมภูฐานกาลป ๕ อย่าง จิตตสมภูฐานกาลป ๖ อย่าง อุตตสมภูฐานกาลป ๔ อย่าง และอาหารสมภูฐานกาลป ๒ อย่าง รวมเป็น ๒๑ กาลป ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ก. กัมมสมภูฐานกาลป ๕

กลุ่มรูปที่มีกรรมเป็นสมภูฐานเฉพาะ ๑๑ รูป เรียกว่า กัมมสมภูฐานกาลป มี ๕ กาลป คือ

กาลปที่ ๑ เรียกว่าจักขุทสกกาลป (จักขุ+ทสก+กาลป) แปลว่ากาลปมีจักขุประสาท เป็นที่ ๑๐ อัน ได้แก่ชีวิตรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘ และจักขุประสาท ๑

กาลปที่ ๒ เรียกว่าโสตทสกกาลป (โสต+ทสก+กาลป) แปลว่ากาลปมีโสตประสาท เป็นที่ ๑๐ อัน ได้แก่ชีวิตรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘ และโสตประสาท ๑

กลาปที่ ๑ เรียกว่าฆานทสกกลาป (ฆาน+ทสก+กลาป) แปลว่ากลาปมีฆานประสาท เป็นที่ ๑๐ อันได้แก่ชีวิตรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘ และฆานประสาท ๑

กลาปที่ ๔ เรียกว่าชีวาทสกกลาป (ชีวาท+ทสก+กลาป) แปลว่ากลาปมีชีวาท-ประสาทเป็นที่ ๑๐ อันได้แก่ชีวิตรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘ และชีวาทประสาท ๑

กลาปที่ ๕ เรียกว่ากายทสกกลาป (กาย+ทสก+กลาป) แปลว่ากลาปมีกายประสาท เป็นที่ ๑๐ อันได้แก่ชีวิตรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘ และกายประสาท ๑

กลาปที่ ๖ เรียกว่าอิตถิภาวทสกกลาป (อิตถิภาว+ทสก+กลาป) แปลว่ากลาปมี อิตถิภาวเป็นที่ ๑๐ อันได้แก่ชีวิตรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘ และอิตถิภาว ๑

กลาปที่ ๗ เรียกว่าปุริสภาวทสกกลาป (ปุริสภาว+ทสก+กลาป) แปลว่ากลาปมี ปุริสภาวเป็นที่ ๑๐ อันได้แก่ชีวิตรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘ และปุริสภาว ๑

กลาปที่ ๘ เรียกว่าวัตถุทสกกลาป (วัตถุ+ทสก+กลาป) แปลว่ากลาปมีหทยวัตถุ เป็นที่ ๑๐ อันได้แก่ชีวิตรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘ และหทยวัตถุ ๑

กลาปที่ ๙ เรียกว่าชีวิตนวกกลาป (ชีวิต+นวก+กลาป) แปลว่ากลาปมีชีวิตรูป เป็นที่ ๙ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘ ชีวิตรูป ๑

ข. จิตตสมุฏฐานกลาป ๖

กลุ่มรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเฉพาะ ๑๔ รูป เรียกว่า จิตตสมุฏฐานกลาป มี ๖ กลาป คือ

กลาปที่ ๑ เรียกว่าสุทฐัญจกกลาป (สุทฐัญจก+กลาป) แปลว่ากลาปมีรูป ๘ อย่าง ล้วน ๆ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘

กลาปที่ ๒ เรียกว่ากายวิญญุตตินวกกลาป (กายวิญญุตติ+นวก+กลาป) แปลว่า กลาปมีกายวิญญุตติรูปเป็นที่ ๙ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘ และกายวิญญุตติรูป ๑

กลาปที่ ๓ เรียกว่า วจวิญญุตติทสกกลาป (จวิญญุตติ+ทสก+กลาป) แปลว่า กลาปมีวจวิญญุตติรูปเป็นที่ ๑๐ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘ สัททรูป ๑ วจวิญญุตติรูป ๑

กลาปที่ ๔ เรียกว่าลหุตาทกาทสกกลาป (ลหุตาทิ+เอกาทสก+กลาป) แปลว่า กลาปมีวจวิญญุตติรูปเป็นที่ ๑๑ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘ (วการรูป ๓) คือ รูปลหุตาท ๑ รูปมฤตาท ๑ รูปกัมมัฏญตาท ๑

กลาปที่ ๕ เรียกว่าลหุตาทิตวาทสกกลาป (ลหุตาติ+ทวาทสก+กลาป) แปลว่า
กลาปมีลหุตาติรูปเป็นที่ ๑๒ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘ กายวิญญัตติรูป ๑ (วิการรูป ๓) คือ
รูปลหุตา ๑ รูปมุตตา ๑ รูปกัมมัฏญตา ๑

กลาปที่ ๖ เรียกว่า ลหุตาติเตรสกกลาป (ลหุตาติ+เตรสก+กลาป) แปลว่า
กลาปมีลหุตาติรูปเป็นที่ ๑๓ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘ วจิวินญัตติ ๑ สัททรูป ๑ (วิการรูป ๓) คือ
รูปลหุตา ๑ รูปมุตตา ๑ รูปกัมมัฏญตา ๑

ค. อุดุสมณฺฐานกลาป ๔

กลุ่มรูปที่มีอุดุเป็นสมณฺฐานเฉพาะ ๑๒ รูป เรียกว่า อุดุสมณฺฐานกลาป มี ๔ กลาป
คือ

กลาปที่ ๑ เรียกว่าสุทฐัณฺฐกกลาป (สุทฐัณฺฐก+กลาป) แปลว่ากลาปมีรูป ๘ อย่าง
ล้วน ๆ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘

กลาปที่ ๒ เรียกว่าสัทททวนกกลาป (สัทท+ทวนก+กลาป) แปลว่ากลาปมีสัททรูป
เป็นที่ ๕ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘ สัททรูป ๑

กลาปที่ ๓ เรียกว่าลหุเทกาทสกกลาป (ลหุตาติ+เอกาทสก+กลาป) แปลว่า
กลาปมีลหุตาติรูปเป็นที่ ๑๑ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘ (วิการรูป 3 คือ) รูปลหุตา ๑ รูปมุตตา ๑
รูปกัมมัฏญตา ๑

กลาปที่ ๔ เรียกว่าลหุตาทิตวาทสกกลาป (ลหุตาติ+ทวาทสก+กลาป) แปลว่า
กลาปมีลหุตาติรูปเป็นที่ ๑๒ อันได้แก่อวินิพโกครูป ๘ สัททรูป ๑ (วิการรูป ๓) คือ รูปลหุตา ๑
รูปมุตตา ๑ รูปกัมมัฏญตา ๑

ง. อาหารสมณฺฐานกลาป ๒

กลุ่มรูปที่มีอาหารเป็นสมณฺฐานเฉพาะ ๑๑ รูป เรียกว่า อาหารสมณฺฐานกลาป
มี ๒ กลาป คือ

กลาปที่ ๑ เรียกว่าสุทฐัณฺฐกกลาป (สุทฐัณฺฐก+กลาป) แปลว่ากลาปมีรูป ๘ อย่าง
ล้วน ๆ ได้แก่อวินิพโกครูป ๘

กลาปที่ ๒ เรียกว่าลหุตาเทกาทสกกลาป (ลหุตา+เอกาทสก+กลาป) แปลว่า
กลาปมีลหุตาทีรูปเป็นที่ ๑๑ อันได้แก่อวินิพโกกรูป ๘ (วิการรูป ๓) คือ รูปลหุตา ๑
รูปมูหุตา ๑ รูปกัมมัชฌูตา ๑

ข้อสังเกต รูป ๒๘ อย่างนั้น ที่จัดเข้ากลุ่มได้มีจำนวน ๒๓ รูป ที่จัดเข้ากลุ่มไม่ได้
คือไม่อยู่ในกลาปใด ๆ มี ๕ รูป ได้แก่ปริจเฉทรูป ๑ ลักษณะรูป ๔ ทั้ง ๕ รูปนี้ไม่เป็นองค์
แห่งรูปกลาป

โอกาสเกิดของรูปกลาป

รูปกลาป ๔ ประเภท คือ กัมมสมุฏฐานกลาป จิตตสมุฏฐานกลาป อุตุสมุฏฐานกลาป
และอาหารสมุฏฐานกลาป นั้น มีโอกาสเกิดแตกต่างกัน ดังต่อไปนี้

ก. กัมมสมุฏฐานกลาป รูปที่เป็นกัมมสมุฏฐานกลาปทั้ง ๕ กลาปนั้น ย่อมเกิดได้
เฉพาะในสิ่งที่เป็นสวัญญาณกัณฑ์ คือสิ่งที่มีวิญญาณเท่านั้น จะไม่เกิดขึ้นในสิ่งที่เป็นอวิญญาณ-
กัณฑ์ คือสิ่งที่ไม่วิญญาณ

ข. จิตตสมุฏฐานกลาป รูปที่เป็นจิตตสมุฏฐานกลาปทั้ง ๖ กลาปนั้น ย่อมเกิดขึ้นใน
โอกาสแตกต่างกัน ดังนี้

(๑) สุทธิกฐกกลาป เกิดในเวลาที่ไม่มีการเคลื่อนไหว การพูด หรือการเปล่ง
เสียงใด ๆ คือในขณะที่เสียใจ ตกใจ โกรธ เช่นมีอาการหน้าเศร้า หน้าซีด หน้าแดง ใน
ขณะเกลียดกลัว เช่นมีอาการหน้าเบ้ ขนลุก ขนพอง เป็นต้น ตลอดจนขณะที่มีจิตใจอ่อนเพลีย
ไม่เข้มแข็ง มีอาการเพื่อย เป็นต้น

(๒) กายวิญญูตินวกกลาป เกิดในเวลาเคลื่อนไหวร่างกายที่ไม่ปกติ คือในขณะที่
ยืน เดิน นั่ง นอน คู้ เขยียด เหลียวซ้าย แลขวา เงยหน้า ก้มหน้า เดินหน้า ถอยหลัง
กระพริบตา เป็นต้น ในโอกาสที่จิตใจอ่อนแอ ไม่เข้มแข็ง

(๓) วจวิญญูติทสกกลาป เกิดในเวลาพูด ร้องเพลง สวดมนต์หรืออ่านหนังสือ
 เป็นต้น ในโอกาสที่ไม่เป็นปกติ เช่นในเวลาจิตใจไม่สบาย จิตใจที่ถ้อย ท้อแท้ ไม่เต็มใจ
พูด ไม่เต็มใจร้องเพลงหรืออ่านหนังสือ เป็นต้น

(๔) ลหุตาทกาทสกกลาป เกิดในเวลาที่ไม่มีการเคลื่อนไหวร่างกาย แต่เป็นเวลาที่ร่างกายสบาย เบา อ่อนโยน เข้มข้น ขณะที่มิจิตใจเข้มแข็ง มีปีติ เช่นมีอาหารหน้าตาเบิกบาน สดชื่น แจ่มใส เป็นต้น

(๕) ลหุตาทิทวาทสกกลาป เกิดในเวลาเคลื่อนไหวร่างกาย เช่น ยืน นอน นั่ง คุ้ยเหยียด เหลียวซ้าย แลขวา เป็นต้น ในโอกาสที่จิตใจสบาย ร่างกายแข็งแรง

(๖) ลหุตาทิเตรสกกลาป เกิดในเวลาพูด ร้องเพลง อ่านหนังสือ หรือสวดมนต์ เป็นต้น ในโอกาสที่จิตใจสบาย ร่างกายเป็นปกติ เช่น การพูดจา การร้องเพลง การอ่านหนังสือ การสวดมนต์ แคล้วคล่อง เสียงแจ่มใส เป็นต้น

ค. อุตฺสมฺภูฏานกฺลาป รูปที่เป็นอุตฺสมฺภูฏานกฺลาปทั้ง ๔ กลาปนั้น ย่อมเกิดขึ้นในโอกาสแตกต่างกัน ดังนี้

(๑) สุทฺถรัฐกฺกาป เกิดมิได้ทั้งภายในและภายนอก ที่เกิดมิในภายในในร่างกายของสิ่งที่มีวิญญาณ ที่เกิดมิในภายนอก หมายถึงในสิ่งภายนอกในร่างกายเรา คือในสิ่งที่ไม่มีความ

ที่เกิดมิได้ในสิ่งที่มีชีวิตก็คือ รูปร่างตัวตนของคนและสัตว์นั่นเอง เพราะรูปกลาปกลุ่มนี้เป็นพื้นฐานในการรักษารูปทั้งหลายมิให้เนาเปื่อย รูปกลาปกลุ่มนี้เกิดมิได้ในโอกาสที่ร่างกายของสัตว์นั้น ๆ ไม่สบาย อ่อนเพลีย เป็นต้น

ที่เกิดมิได้ในสิ่งที่ไม่มีความ คือวัตถุสิ่งของต่าง ๆ เช่น ภูเขา ต้นไม้ โด่ตะเก้า เป็นต้น

(๒) สัททนวกฺกาป เกิดมิได้ทั้งภายนอกและภายใน คือเกิดมิได้ทั้งในสิ่งที่ไม่มีชีวิต ไม่มีความ และในสิ่งที่มีชีวิต มีความ ที่เกิดมิได้ในสิ่งไม่มีชีวิต เช่น เสียงลมพัด เสียงฟ้าร้อง เสียงน้ำไหล เสียงฆ้อง เสียงกลอง เป็นต้น ที่เกิดมิในสิ่งที่มีชีวิต เช่น เสียงไอ เสียงจาม เสียงกรน เสียงหัวเราะ เป็นต้น

(๓) ลหุตาทกาทสกกลาป เกิดมิได้เฉพาะภายใน คือเกิดมิได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิต มีความเท่านั้น เพราะวิการรูปนั้นมีได้เฉพาะสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น ถ้าไม่ใช่สิ่งที่มีชีวิตแล้ว วิการรูปจะเกิดมิได้เลย รูปกลาปกลุ่มนี้เกิดมิได้เมื่อเวลาที่ร่างกายของสัตว์นั้น ๆ เป็นปกติ สบาย และแข็งแรง

(๔) ลหุตาทิวาทสกกลาป เกิดมิได้เฉพาะภายใน คือเกิดมิได้เฉพาะในสิ่งที่
มีชีวิต มีวิญญาณเท่านั้น เพราะสิ่งที่ไม่มีชีวิตไม่สามารถจะมีวิการรูปเกิดร่วมด้วยได้ ตัวอย่าง
ที่เกิดรูปนี้ ได้แก่เสียงต่าง ๆ ดังกล่าวไว้ในข้อ (๒) และเสียงเหล่านั้นเป็นเสียงแจ่มใส
อ่อนหวาน มีกังวาล เป็นต้น

ง. อาหารสมภูฐานกลาป รูปที่เป็นอาหารสมภูฐานกลาปทั้ง ๒ นั้น ย่อมเกิดมิได้ใน
โอกาสแตกต่างกัน ดังต่อไปนี้

(๑) สุพรัฏฐกกลาป เกิดมิได้ในโอกาสที่กลืนอาหารเข้าไปแล้วอาหารนั้นทำให้
ร่างกายไม่สดชื่น ไม่กระปี้กระเป่า แต่ทำให้เกิดอาการวิงเวียน คลื่นเหียน เป็นต้น เพราะ
รูปกลาปกลุ่มนี้ไม่ประกอบด้วยวิการรูปทั้ง ๓

(๒) ลหุตาทิวาทสกกลาป เกิดมิได้ในโอกาสที่กลืนอาหารลงไปแล้วอาหารนั้น
ทำให้ร่างกายสดชื่น กระปี้กระเป่า มีเรี่ยวมีแรงขึ้น เป็นต้น เพราะรูปกลาปกลุ่มนี้ประกอบด้วย
วิการรูปทั้ง ๓

ฐานของรูปกลาปในร่างกายมนุษย์

ร่างกายของมนุษย์แบ่งออกได้เป็น ๓ ส่วน คือ อุปริมกาย กายส่วนบน มัชฌิมกาย
กายส่วนกลาง และเหตุฐิมกาย กายส่วนล่าง แต่ละส่วนมีรูปกลาปตั้งอยู่แตกต่างกัน กล่าวคือ

ก. กัมมสมภูฐานกลาป รูปกลาปกลุ่มนี้ตั้งอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ดังนี้

(๑) อุปริมกาย กายส่วนบน นับแต่ลูกกระเดือกขึ้นไป มีกัมมสมภูฐานกลาป
ตั้งอยู่ ๗ กลาป ได้แก่ จักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป
กายทสกกลาป ภาวทสกกลาป (แต่ละเพศ) และชีวิตทสกกลาป

(๒) มัชฌิมกาย กายส่วนกลาง นับแต่ลูกกระเดือกลงมาจนถึงสะดือ มี
กัมมสมภูฐานกลาปตั้งอยู่ ๔ กลาป ได้แก่ หทยทสกกลาป กายทสกกลาป ภาวทสกกลาป
และชีวิตนวกกลาป

(๓) เหตุฐิมกาย กายส่วนล่าง นับแต่สะดือลงไป มีกัมมสมภูฐานกลาปตั้งอยู่
๓ กลาป คือ กายทสกกลาป ภาวทสกกลาป และชีวิตนวกกลาป

ดังนั้น กัมมสมุฏฐานกลาปจึงแบ่งตามฐาน (ที่ตั้ง) เป็น ๒ อย่าง คือ สัพพฐานิกกลาป คือรูปกลาปที่ตั้งอยู่ในกายทุกส่วน อันได้แก่กลาปทั้ง ๓ คือ กายทสกกลาป ภาวทสกกลาป และชีวิตนวกกลาป. อีกอย่างหนึ่งคือ ปเทศกลาป คือรูปกลาปที่ตั้งอยู่เฉพาะในกายส่วนใด ส่วนหนึ่ง ได้แก่ รูปกลาป ๕ กลุ่ม คือ จักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป และหทยทสกกลาป

ข. จิตตสมุฏฐานกลาป รูปกลาปกลุ่มนี้ตั้งอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ดังนี้

(๑) อุปริมกาย มีจิตตสมุฏฐานกลาปตั้งอยู่ทั้ง ๖ กลาป อันมีสุทฐกกลาป เป็นต้น

(๒) มัชฌิมกาย และเหตุภูมิกาย มีรูปกลาปกลุ่มนี้ตั้งอยู่ ๔ กลาป คือ สุทฐกกลาป กายวิญญูตินวกกลาป ลหุตาทสกกลาป และลหุตาทิทวาทสกกลาป

ค. อุตสมุฏฐานกลาป รูปกลาปกลุ่มนี้ตั้งอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของร่างกายโดยทั่วไป กล่าวคือ รูปกลาปกลุ่มนี้ทั้ง ๔ กลาปนั้นตั้งอยู่ในทุกส่วนของร่างกายมนุษย์ ทั้งกายส่วนบน ส่วนกลาง และส่วนล่าง และมีข้อแตกต่างกันดังนี้ สุทฐกกลาปและลหุตาทสกกลาป ทั้ง ๒ กลาปนี้ เกิดประจำอยู่เสมอ ส่วนอีก ๒ กลาป คือ สัททนวกกลาปและลหุตาทิทวาทสกกลาปเกิดขึ้นเป็นบางครั้งบางคราว จรมาเป็นบางครั้งบางคราว

ง. อาหารสมุฏฐานกลาป รูปกลาปกลุ่มนี้ตั้งอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของร่างกายทุกส่วน กล่าวคือ รูปกลาปกลุ่มนี้ ทั้ง ๒ กลาปนั้นตั้งอยู่ในทุกส่วนของร่างกาย ทั้งกายส่วนบน ส่วนกลาง และส่วนล่าง

สรุป

รูปกลาป ๒๑ คือ

๑. กัมมสมุฏฐานกลาป ๘

๒. จิตตสมุฏฐานกลาป ๖

๓. อุตสมุฏฐานกลาป ๔

๔. อาหารสมุฏฐานกลาป ๒

ในรูป ๒๘ อย่างนั้น รูปที่จัดเข้ากลุ่มเป็นรูปกลาปได้มีจำนวน ๒๓ รูป ที่จัดเข้ากลุ่มไม่ได้ เพราะขาดองค์ประกอบ มี ๕ รูป คือ ปริจเฉทรูป ๑ ลักษณะรูป ๔

รูปกลาปในอาการ ๔๒

อาการ คือส่วนต่าง ๆ ของร่างกายมนุษย์นั้น โดยปกติที่กำหนดเป็นอารมณ์กรรมฐาน แบ่งออกเป็น ๓๒ ส่วน หรืออาการ ๓๒ อันมีเกสา (ผม) โลมา (ขน) เป็นต้น จนถึง มตถลุงค (มันสมอง) เป็นที่สุด แต่ส่วนต่าง ๆ ในร่างกายของมนุษย์นั้น ถ้าแยกให้ละเอียด ออกไปตามลักษณะหรือประเภทของธาตุทั้ง ๔ ก็จะมีอาการถึง ๔๒ อาการ คือ สัมภารปฐวี ๒๐ อาการ สัมภารอาโป ๑๒ อาการ สัมภารเตโช ๔ อาการ และสัมภารวาโย ๖ อาการ จึงรวมเป็นอาการ ๔๒

อาการ ๔๒ ของมนุษย์นั้น ย่อมมีรูปกลาปแตกต่างกัน ดังต่อไปนี้

ก. สัมภารปฐวี ๒๐ อาการ

(๑) ในสัมภารปฐวี เฉพาะ ๑๘ อาการ มี เกสา โลมา เป็นต้น (เว้น อุทริย และกริส) มีรูปกลาป ๕ กลาป นับเป็นจำนวนรูปได้ ๔๔ รูป คือ กายทสกกลาป มีรูป ๑๐ รูป กาวทสกกลาป มีรูป ๑๐ รูป จิตตสุทฐกกลาป มีรูป ๘ รูป อุตสุทฐกกลาป มีรูป ๘ รูป และอาหารสุทฐกกลาปมีรูป ๘ รูป รวมรูปกลาปได้ ๕ กลาป เป็นรูป ๔๔ รูป (๑๐+๑๐+๘+๘+๘ =๔๔)

(๒) ในสัมภารปฐวีอีก ๒ อาการ คือ อุทริย และกริส นั้น มีรูปกลาป ๑ กลาป เป็นรูปจำนวน ๘ รูป คือมีเพียงอุตสุทฐกกลาป เท่านั้น

ข. สัมภารอาโป ๑๒ อาการ

(๑) ในสัมภารอาโป เฉพาะ ๖ อาการ คือ ปิตต์ เสมหิ โลหิตี เมโท วสา ลลิกา มีรูปกลาป ๕ กลาป นับเป็นจำนวนรูปได้ ๔๔ รูป เหมือนกับในข้อ ก. (๑)

(๒) เฉพาะอาการ ๔ คือ เสโท อสุสุ เขโพ และ สงฺฆาณิกา มีรูปกลาป ๒ กลาป นับเป็นจำนวนรูปได้ ๑๖ รูป คือจิตตสุทฐกกลาป ๘ รูป อุตสุทฐกกลาป ๘ รูป

(๓) อีก ๒ อาการ คือ ปุพฺโพ และ มุตตฺติ มีรูปกลาปเพียงกลาปเดียว คือ อุตสุทฐกกลาป จึงนับรูปได้จำนวน ๘ รูป

ค. สัมภารเตโช ๔ อาการ

(๑) ในสัมภารเตโช เฉพาะ ๓ อาการ คือ อสุมาเตโช ชีรณเตโช และ สนฺดาปนเตโช มีรูปกลาป ๔ กลาป นับจำนวนรูปได้ ๓๓ รูป คือ ชีรณนวกกลาป มีรูป ๕ รูป

จิตตสุทธานุสฐกกลาป มีรูป ๘ รูป อุดสุทธานุสฐกกลาป มีรูป ๘ รูป และอาหารสุทธานุสฐกกลาป มีรูป ๘ รูป รวม ๔ กลาป มีรูป ๓๓ รูป ($8+8+8+8=33$ รูป)

(๒) อีก ๑ อากาโร คือ ปาจกเตโฆ มีรูปกลาปเพียงกลาปเดียว คือ ชีวิตนวกกลาป จึงมีรูป ๘ รูป

ง. สัมมการวาโย ๖ อากาโร

(๑) ในสัมมการวาโย เฉพาะ ๕ อากาโร คือ อุกุชฌมวาโย อโธคมวาโย

กุกุชฌมวาโย โกฎฐาสวาโย และ อังคมงคานุสารีวาโย มีรูปกลาป ๖ กลาป นับจำนวนรูปได้ ๓๓ รูป เหมือนกับข้อ ก. (๑)

(๒) อีก ๑ อากาโร คือ อสสาสปลสสาสวาโย มีรูปกลาป ๑ กลาป กับอีก ๑ รูป คือจิตตสุทธานุสฐกกลาป มีรูป ๘ รูป และสัททรูป ๑ รูป จึงรวมเป็น ๙ รูป

รูปกลาปในปสาทรูป ๕

ปสาทรูป ๕ นั้น มีรูปกลาปแตกต่างกัน ดังนี้

(๑) จักขุปสาทรูป มีรูปกลาป ๖ กลาป นับจำนวนรูปได้ ๕๔ รูป คือ จักขุทสก-กลาปมี ๑๐ รูป ภาวทสกกลาปมี ๑๐ รูป กายทสกกลาป ๑๐ รูป จิตตสุทธานุสฐกกลาป ๘ รูป อุดสุทธานุสฐกกลาป ๘ รูป และอาหารสุทธานุสฐกกลาป ๘ รูป รวม ๖ กลาป ๕๔ รูป ($10+10+10+8+8+8=54$)

(๒) โสตปสาทรูป+ฆานปสาทรูป+ชีวหาปสาทรูป ทั้ง ๓ รูปนี้ แต่ละรูปมีรูปกลาป ๖ กลาป มีโสตทสกกลาป-ฆานทสกกลาป-ชีวหาทสกกลาป เป็นต้น จึงรวมเป็นรูปละ ๖ กลาป นับจำนวนรูปได้อย่างละ ๕๔ รูป ทำนองเดียวกับจักขุปสาทรูปในข้อ (๑)

(๓) กายปสาทรูป มีรูปกลาป ๕ กลาป นับจำนวนรูปได้ ๔๔ รูป คือ ภาวทสก-กลาป ๑๐ รูป กายทสกกลาป ๑๐ รูป จิตตสุทธานุสฐกกลาป ๘ รูป อุดสุทธานุสฐกกลาป ๘ รูป อาหารสุทธานุสฐกกลาป ๘ รูป รวม ๕ กลาป ๔๔ รูป ($10+10+8+8+8=44$)

ข้อสังเกต

ในกายปสาทรูปนั้น ไม่มีจักขุปสาทรวมอยู่ด้วย แต่ในจักขุปสาทรูปนี้มีกายปสาทรูปรวมอยู่ด้วย

ในกายปสาทรูป ไม่มีโตตปสาทรูปรวมอยู่ด้วย แต่ในโตตปสาทรูปนั้นมีกายปสาทรูปรวมอยู่ด้วย

ในกายปสาทรูป ไม่มีฆานปสาทรูปรวมอยู่ด้วย แต่ในฆานปสาทรูปนั้นมีกายปสาทรูปรวมอยู่ด้วย

ในกายปสาทรูป ไม่มีชีวหาปสาทรูปรวมอยู่ด้วย แต่ในชีวหาปสาทรูปนั้น มีกายปสาทรูปรวมอยู่ด้วย

รวมความว่า กายปสาทรูปมีอยู่ในปสาทอื่น ๆ ทั้ง ๔ รูป แต่ปสาทรูปทั้ง ๔ นั้น ไม่มีในกายปสาทรูป

บทที่ ๕

ความสัมพันธ์ของจิตกับเวทนา

ได้กล่าวไว้ในบทที่ ๑ แล้วว่า จิตกับเจตสิกมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะเจตสิก ๗ ดวง คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกกคตา ชีวิตินทริยะ และมนสิการ ย่อมประกอบกับจิตได้ทุกดวง (ทั้ง ๘๕ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง) เจตสิก ๗ ดวงนี้จึงเรียกว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก เจตสิกเหล่านี้แม้จะประกอบกับจิตได้ทุกดวง แต่เวทนาเจตสิกเป็นความรู้สึกที่ปรากฏชัด และเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาด้วย ดังนั้น ความสัมพันธ์ของจิตกับเวทนา จึงปรากฏชัดในจิตทุก ๆ ดวง โดยจิตดวงนั้น ๆ สหจรคด้วยโสมนัสบ้าง สหจรคด้วยอุปกขา หรือเวทนาอื่น ๆ บ้าง

เวทนานั้น โดยสังเขปแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือแบ่งโดย อนุภวนนัย ได้เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา แบ่งโดย อินทริยเภทนัย ได้เวทนา ๕ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสสเวทนา โทมณัสสเวทนา และอุปกขาเวทนา

จิตทั้งหมดนั้น ถ้าจำแนกตามเวทนาที่ประกอบ ก็จะแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท หรือ ๕ ประเภท ตามประเภทแห่งเวทนา ดังนี้

๑. จำแนกจิตตามเวทนา ๓

ก. จิต ๘๕ ดวง กับ เวทนา ๓

(๑) จิตที่เกิดพร้อมกับสุขเวทนา ๓๑ ดวง

(๒) จิตที่เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา ๓ ดวง

(๓) จิตที่เกิดพร้อมกับอทุกขมสุขเวทนา ๕๑ ดวง

รวม ๘๕ ดวง

จิตที่เกิดพร้อมกับสุขเวทนา (รวมทั้ง โสมนัสสเวทนา) ๓๑ ดวงนั้น ได้แก่

- (๑) โลกมูลจิตดวงที่ ๑-๒--๓-๔ รวม ๔ ดวง
  - (๒) มหากุศลจิตดวงที่ ๑-๒-๓-๔ รวม ๔ ดวง
  - (๓) มหาวิปាកจิตดวงที่ ๑-๒-๓-๔ รวม ๔ ดวง
  - (๔) มหาภิกขจิตดวงที่ ๑-๒-๓-๔ รวม ๔ ดวง
  - (๕) อเหตุกกุศลวิปាកจิตดวงที่ ๕-๖ รวม ๒ ดวง
  - (๖) อเหตุกภิกขจิตดวงที่ ๓ ๑ ดวง
  - (๗) รูปาวจรฌานกุศลจิตดวงที่ ๑-๒-๓-๔ รวม ๔ ดวง
  - (๘) รูปาวจรฌานวิปាកจิตดวงที่ ๑-๒-๓-๔ รวม ๔ ดวง
  - (๙) รูปาวจรฌานภิกขจิตดวงที่ ๑-๒-๓-๔ รวม ๔ ดวง
- รวม ๓๑ ดวง

จิตที่เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา (รวมทั้งโทมนัสสเวทนา) ๓ ดวง ได้แก่

- (๑) โทสมูลจิตดวงที่ ๑-๒ รวม ๒ ดวง
  - (๒) อเหตุกกุศลวิปាកจิตดวงที่ ๕ ๑ ดวง
- รวม ๓ ดวง

จิตที่เกิดพร้อมกับอทุกขมสุขเวทนา (อุpekขเวทนา) ๕๕ ดวง ได้แก่

- (๑) โลกมูลจิตดวงที่ ๕-๖-๗-๘ รวม ๔ ดวง
- (๒) โมหมูลจิตดวงที่ ๑-๒ รวม ๒ ดวง
- (๓) มหากุศลจิตดวงที่ ๕-๖-๗-๘ รวม ๔ ดวง
- (๔) มหาวิปាកจิตดวงที่ ๕-๖-๗-๘ รวม ๔ ดวง
- (๕) มหาภิกขจิตดวงที่ ๕-๖-๗-๘ รวม ๔ ดวง
- (๖) อเหตุกกุศลวิปាកจิตดวงที่ ๑-๒-๓-๔-๖-๗ รวม ๖ ดวง
- (๗) อเหตุกภิกขจิตดวงที่ ๑-๒ รวม ๒ ดวง
- (๘) อเหตุกภิกขจิตดวงที่ ๑-๒ รวม ๒ ดวง
- (๙) รูปาวจรปัญจฌานกุศลจิต-วิปាកจิต-ภิกขจิต รวม 3 ดวง

(๑๐) อรูปาวจรฌานกุศลจิต-วิปากจิต-กิริยาจิต ($๓ \times ๔ = ๑๒$) รวม ๑๒ ดวง

(๑๑) โลกุตตรปัญญาฌานมัคคจิต-ผลจิต (๒×๔) รวม ๘ ดวง

รวม ๕๕ ดวง

ข. จิต ๑๒๑ ดวง กับ เวทนา ๓

(๑) โลกียจิต ๘๑ ดวง คือ จิตที่เกิดพร้อมกับสุขเวทนา ๓๑ ดวง ที่เกิดพร้อม

กับทุกขเวทนา ๓ ดวง และที่เกิดพร้อมมอทุกขมสุขเวทนา ๔๗ ดวง รวม ๘๑ ดวง เหมือนกับ
ในจิต ๘๕ ดวง

(๒) โลกุตตรฌานจิต ๔๐ ดวง ได้แก่ที่เกิดพร้อมกับสุขเวทนา ๓๒ ดวง (ปฐมฌาน
 ๘ +ทุติยฌาน ๘ +ตติยฌาน ๘ +จตุตถฌาน ๘) ที่เกิดพร้อมมอทุกขมสุขเวทนา ๘ ดวง
(ปัญญาฌาน ๘)

๒. จำแนกจิตตามเวทนา ๕

ก. จิต ๘๕ ดวง กับ เวทนา ๕

(๑) จิตที่เกิดพร้อมกับสุขเวทนา ๑ ดวง

(๒) จิตที่เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา ๑ ดวง

(๓) จิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัสสเวทนา ๓๐ ดวง

(๔) จิตที่เกิดพร้อมกับโทมนัสสเวทนา ๒ ดวง

(๕) จิตที่เกิดพร้อมอุpekขาเวทนา ๕๕ ดวง

รวม ๘๕ ดวง

จิตที่เกิดพร้อมกับ ทุกขเวทนา ๑ ดวงนั้น ได้แก่เหตุอกุศลวิปากจิตดวงที่ ๕ ที่เกิด
พร้อมกับ สุขเวทนา ๑ ดวงนั้น ได้แก่เหตุอกุศลวิปากจิตดวงที่ ๕

จิตที่เกิดพร้อมกับ โสมนัสสเวทนา ๓๐ ดวงนั้น ได้แก่จิตที่เกิดพร้อมกับ สุขเวทนา ๓๐
ดังกล่าวแล้ว ในเวทนา ๓ ข้อ ๑ ก. (เว้นเหตุอกุศลวิปากจิตดวงที่ ๕)

จิตที่เกิดพร้อมกับ โทมนัสสเวทนา ๒ นั้น ได้แก่โทสมูลจิตทั้ง ๒ ดวง

จิตที่พร้อมทั้ง อุปเพกขาเวทนา ๕๕ นั้น ได้แก่จิตที่เกิดพร้อมทั้งอทุกขมสุขเวทนา ๕๕ ดวง ดังกล่าวแล้วในเวทนา ๓ ข้อ ๑ ก.

ข. จิต ๑๒๑ ดวง กับเวทนา

(๑) จิตที่เกิดพร้อมทั้งสุขเวทนา ๑ ดวง

(๒) จิตที่เกิดพร้อมทั้งทุกขเวทนา ๑ ดวง

(๓) จิตที่เกิดพร้อมทั้งโสมนัสสเวทนา ๖๒ ดวง

(๔) จิตที่เกิดพร้อมทั้งโทมนัสสเวทนา ๒ ดวง

(๕) จิตที่เกิดพร้อมทั้งอุปเพกขาเวทนา ๕๕ ดวง

รวม ๑๒๑ ดวง

จิตที่เกิดพร้อมทั้ง สุขเวทนา ๑ ดวง และจิตที่เกิดพร้อมทั้งทุกขเวทนา ๑ ดวง นั้น เป็นอันเดียวกับที่กล่าวแล้วในจิต ๘๘ ดวง

จิตที่เกิดพร้อมทั้ง โทมนัสสเวทนา ๒ ดวง และที่เกิดพร้อมทั้ง อุปเพกขาเวทนา ๕๕ ดวงนั้น เป็นอันเดียวกับที่กล่าวแล้วในจิต ๘๘ ดวง

จิตที่เกิดพร้อมทั้งโสมนัสสเวทนา ๖๒ ดวงนั้น ได้แก่โลกียจิตที่เกิดพร้อมทั้งสุขเวทนา ๓๑ ดวง และโลกุตตรจิตที่เกิดพร้อมทั้งสุขเวทนา ๓๑ ดวง ดังกล่าวแล้วในจิต ๑๒๑ ดวง ในเวทนา ๓ ข้อ ๑ ข. (๑) (๒)

เวทนากับเจตสิกอื่น ๆ เวทนาเจตสิกนั้นเมื่อประกอบเข้ากับจิต ย่อมประกอบพร้อมกับเจตสิกดวงอื่น ๆ บ้าง เจตสิกดวงอื่น ๆ บางดวง เกิดพร้อมทั้งเวทนาบ้าง กล่าวคือ

ก. เวทนาที่ประกอบพร้อมกับเจตสิก

(๑) สุขเวทนาและทุกขเวทนา ประกอบพร้อมกับสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๖ (เว้นเวทนา)

(๒) โสมนัสสเวทนา ประกอบพร้อมกับเจตสิก ๔๖ ดวง คืออัญญสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นเวทนา) อกุศลเจตสิก ๘ ดวง (เว้น โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะและวิจิกิจจา) และโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง (๑๒+๘+๒๕=๔๖)

(๓) โทมนัสสเวทนา ประกอบพร้อมกับเจตสิก ๒๑ ดวง คือ อัญญสมานา ๑๑ (เว้น เวทนา ปิติ) และอกุศลเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้น โลภะ ทิฎฐิ มานะ และวิจิกิจจา)

(๔) อุปกษาเวทนา ประกอบร่วมกับเจตสิก ๔๖ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ (เวทนา เวทนา ปิติ) อกุศลเจตสิก ๑๐ ดวง (เวทนา โทสะ อิศสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ) และ โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

ตามกฎเกณฑ์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า เมื่อเวทนาเจตสิกประกอบจิตในขณะใด ก็ย่อม ประกอบร่วมกับเจตสิกดวงอื่น ๆ ตามกฎเกณฑ์ดังกล่าวเสมอ

ในข้อ (๑) นั้น ต้องเวทนาเจตสิก เพราะสุขเวทนาและทุกขเวทนา เป็นเวทนา-เจตสิกอยู่แล้ว จึงประกอบร่วมกับเจตสิกพวกเดียวกันได้เฉพาะ ๖ ดวง

ในข้อ (๒) ที่เวทนาเจตสิก ก็เพราะโสมนัสสเวทนาเป็นเวทนาเจตสิกอยู่แล้ว และที่เวทนา โทสะ อิศสา มัจฉริยะ และ กุกกุจจะ และ วิจิกิจฉา ก็เพราะอกุศลเจตสิกเหล่านี้ เป็นพวกโทสมูลจิต และ โมหมูลจิต เมื่อโสมนัสสเวทนาเกิดขึ้น อกุศลเจตสิกเหล่านี้จะเกิดขึ้น มิได้ ด้วยเป็นคนละพวกกัน

ในข้อ (๓) ที่เวทนาเจตสิก ก็เพราะโทมนัสสเวทนาเป็นเวทนาเจตสิกอยู่แล้ว ที่ เวทนาปิตติก็เพราะปิตติที่เป็นอกุศลเป็นพวก โลกมูลจิต เมื่อโทมนัสสเวทนาซึ่งเป็นพวกโทสะเกิดขึ้น ปิตติจะเกิดขึ้นมิได้ เพราะเป็นคนละพวกกัน ที่เวทนา โลภะ ทิฎฐิ มานะ ก็เพราะอกุศลเจตสิก เหล่านี้เป็นพวก โลภะ และที่เวทนาวิจิกิจฉา ก็เพราะเจตสิกดวงนี้เป็นพวกโมหะ เมื่อโทมนัสส-เวทนาซึ่งเป็นพวกโทสะเกิดขึ้น อกุศลเจตสิกเหล่านี้จะเกิดขึ้นมิได้ เพราะเป็นคนละพวกกัน

ในข้อ (๔) ที่เวทนาเจตสิก ก็เพราะอุปกษาเวทนาเป็นเวทนาเจตสิกอยู่แล้ว ที่ เวทนาปิตติเจตสิก ก็เพราะปิตติที่เป็นอกุศลเป็นพวก โลกมูลจิต เมื่ออุปกษาเวทนาซึ่งเป็นพวกโมหะ เกิดขึ้น ปิตติก็จะเกิดขึ้นมิได้ เพราะเป็นคนละพวกกัน ที่เวทนา โทสะ อิศสา มัจฉริยะ และ กุกกุจจะ ก็เพราะอกุศลเจตสิกเหล่านี้เป็นพวกโทสมูลจิต เมื่ออุปกษาเวทนาซึ่งเป็นพวกโมหะ เกิดขึ้น อกุศลเจตสิกเหล่านี้ก็เกิดขึ้นมิได้ เพราะเป็นคนละพวกกัน

อนึ่ง โสมนัสสเวทนา (รวมทั้งสุขเวทนา) และอุปกษาเวทนา ทั้งสองนี้ ประกอบ กับจิตร่วมกับโสภณเจตสิกได้ทั้ง ๒๕ ดวง

ข. เจตสิกที่เกิดพร้อมกับเวทนา

(๑) เจตสิกที่เกิดพร้อมกับโสมนัสสเวทนาอย่างเดียวนั้น มี ๔ ดวง คือ โทสะ อิศสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ

(๒) เจตสิกที่เกิดพร้อมกับโสมนัสสเวทนาอย่างเดียว ได้แก่ปีติ

(๓) เจตสิกที่เกิดพร้อมกับอุpekขาเวทนาอย่างเดียว ได้แก่วิจิจจณา

(๔) เจตสิกที่เกิดพร้อมกับโสมนัสสเวทนาที่ได้ และพร้อมกับอุpekขาเวทนาที่ได้ ได้แก่ โสติกเจตสิก ๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

(๕) เจตสิกที่เกิดพร้อมกับโสมนัสสเวทนา โทมณัสสเวทนา หรืออุpekขาเวทนาที่ได้ ได้แก่ เจตสิก ๑๑ ดวง คือ โมจตุกกเจตสิก ๔ ดวง กับฉินเจตสิก มัทธเจตสิก วิตักกเจตสิก วิจารเจตสิก อธิโมกขเจตสิก วิริยเจตสิก และฉันทเจตสิก

(๖) เจตสิกที่เกิดพร้อมกับเวทนา ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งได้ทั้งสิ้น ได้แก่ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๖ ดวง (เว้น เวทนา เพราะเป็นเวทนาเจตสิกอยู่แล้ว)

(๗) เจตสิกที่ไม่เกิดพร้อมกับเวทนา ได้แก่เวทนาเจตสิกอย่างเดียว เพราะเวทนา ๓ หรือเวทนา ๕ นั้น เมื่อเวทนาหนึ่งเกิดขึ้นแล้วเวทนาอื่น ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เช่น โสมนัสสเวทนากับโทมนัสสเวทนา จะเกิดขึ้นร่วมกัน ในขณะเดียวกันมิได้

ปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนา ๓ หรือเวทนา ๕ นั้นเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยผัสสะเป็นปัจจัย กล่าวคือ เมื่ออายตนะภายใน อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบกับอายตนะภายนอก คือ รูป (สี) เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ในขณะใด ขณะนั้น ก็จะเกิดจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ รับรู้อารมณ์ (อายตนะภายนอก) นั้น อาการที่อายตนะภายใน ๑ อายตนะภายนอก ๑ วิญญาณ ๑ ทั้ง ๓ อย่างนี้ประจวบกันเข้าเรียกว่า ผัสสะ คือการสัมผัสอารมณ์ของจิต ซึ่งมี ๖ อย่าง คือ จักขุสัมผัส (สัมผัสทางจักขุประสาท) โสตสัมผัส (สัมผัสทางโสตประสาท) ฆานสัมผัส (สัมผัสทางฆานประสาท) ชิวหาสัมผัส (สัมผัสทางชิวหาประสาท) กายสัมผัส (สัมผัสทางกายประสาท) และมโนสัมผัส (สัมผัสทางใจ) ผัสสะทั้ง ๖ นี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา คือ ผัสสะเจตสิก เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนาเจตสิก แล้วสัพพจิตตสาธารณเจตสิกดวงอื่น ๆ คือ สัญญาเจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ ก็จะเกิดขึ้นร่วมกันในขณะเดียวกัน

ขณะที่ได้เห็นรูป (สี) ถ้าเป็นรูปที่น่ารัก น่าปรารถนา ก็จะเกิดความรู้สึกสบายใจ ตีใจ เรียกว่า เกิดสุขเวทนาหรือ โสมนัสสเวทนา ถ้ารูปที่ได้นั้นเป็นรูปที่น่าเกลียด น่าชัง ไม่น่าปรารถนา ก็จะเกิดความรู้สึกไม่สบายใจหรือเสียใจ เรียกว่าเกิดทุกขเวทนา หรือโทมนัสสเวทนา

ถ้ารูปที่ได้นั้นเป็นชนิดปานกลาง ไม่ชวนให้หน้าปรารถนาหรือหน้าเกลียด น่าชัง ก็จะเกิดความรู้สึกเฉย ๆ เรียกว่าเกิดอุpekขาเวทนา ในขณะที่ได้รับอารมณ์อื่น ๆ ก็เป็นทำนองเดียวกันนี้ ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ และรู้สึกเฉย ๆ เหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นในจิต ประกอบเข้ากับจิตเสมอ ดังนั้นจิตกับเวทนาจึงมีความสัมพันธ์กันตลอดเวลา

โดยที่เวทนานั้นเมื่อประกอบเข้ากับจิต คือ เกิดร่วมกับจิตแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา คือความอยาก และตัณหานี้เองเป็นต้นตอหรือสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดความทุกข์ หรือเกิดปัญหาต่าง ๆ ในชีวิต ดังนั้น เวทนาจึงเป็นตัวการสำคัญที่ก่อให้เกิดสาเหตุแห่งทุกข์

ตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้น ว่าโดยสภาวะธรรมก็ได้แก่ โลภเจตสิกนั่นเอง และโลภเจตสิกนี้เป็นเจตสิกที่เกิดพร้อมกับโมหะเสมอ ถ้าปราศจากโมหะแล้ว โลภะก็เกิดขึ้นไม่ได้ โทสะก็เช่นเดียวกัน จะต้องเกิดพร้อมกับโมหะเสมอ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า โมหะ ความหลง ความเขลา คืออวิชชา ยังมีอยู่ตราบใจ ตราบนั้น โลภะและโทสะก็จะต้องมีอยู่เสมอไป เมื่อกล่าวว่า ตัณหาเกิดขึ้น จึงหมายความว่า โลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นเสมอไป ที่ว่าเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหานั้น จึงหมายความว่าให้เกิด โลภ โทสะ โมหะ นั่นเอง เมื่อกล่าวว่าความอยาก จึงหมายถึงความเกลียดชังและความหลงด้วย แม้คำว่ากามคุณที่แปลว่าสิ่งที่น่าใคร่ก็ต้องหมายความว่า เป็นสิ่งที่น่าเกลียดและทำให้หลงด้วย

ที่ว่าเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหานั้น หมายความว่า เมื่อมีเวทนา ตัณหาจึงจะมีได้ ถ้าเวทนาไม่มี ไม่เกิดขึ้น ตัณหาก็ไม่มีได้ เกิดขึ้นไม่ได้ เช่น สุขเวทนา ก็ทำให้เกิดตัณหา เพราะการมีสุขก็ย่อมก่อให้เกิดความต้องการสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ทุกขเวทนาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เพราะเมื่อมีความทุกข์ก็ย่อมมีความเกลียดทุกข์ และต้องการสุขเพื่อหนีทุกข์นั้น แม้อุpekขาเวทนา ก็เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เพราะอุpekขาเป็นเจตสิกที่สงบ ละเอียดย เมื่อมีความสงบก็เป็นเหมือนมีสุข จึงต้องการสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก และตัณหานั้นเมื่อเกิดขึ้นก็เกิดขึ้นกับจิต เกี่ยวข้องอยู่กับจิต ทำให้จิตแปรไปในทางที่เป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง ดังนั้น เวทนาเจตสิกจึงเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ให้เท่ากัน ถ้ากำหนดรู้ไม่ได้ รู้ไม่เท่าทันขณะใด ขณะนั้น เวทนาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาทันที ขณะใดตัณหาเกิดขึ้น ขณะนั้น ความทุกข์ก็เกิดขึ้นทันที

กระบวนการที่ทำให้เกิดเวทนาเจตสิก ตลอดถึงทำให้เกิดทุกข์นั้น จะเป็นดังนี้

จักขุ+รูป+วิญญาณ = ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-ทุกข์

โสต+สัททะ+วิญญาณ = ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-ทุกข์

ฆาน+คันธะ+วิญญาณ = ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-ทุกข์

ชีวหา+รสะ+วิญญาณ = ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-ทุกข์

กาย+โผฏฐัพพะ+วิญญาณ = ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-ทุกข์

มโน+ธัมมารมณ+วิญญาณ = ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-ทุกข์

ดังนั้น การเรียนรู้ความสัมพันธ์ของจิตกับเวทนา จึงเป็นการเรียนรู้ปัจจัยอันก่อให้เกิดทุกข์.

บทที่ ๖

ความสัมพันธ์ของจิตและเจตสิกกับเหตุ

จิตกับเหตุ

เหตุ คือสิ่งที่เป็นต้นเค้า เป็นรากฐาน ในที่นี้หมายถึงเหตุภายในจิตใจ คือเป็นเจตสิก ที่ประกอบเข้ากับจิต เกิดร่วมกับจิต ดับร่วมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุที่อาศัยอันเดียวกันกับจิต ซึ่งมี ๖ เหตุ คือ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เหตุทั้ง ๖ นี้ เป็นมูลราก แห่งกุศลและอกุศลทั้งปวง

โลกะ โทสะ โมหะ ๓ อย่างนี้เป็นอกุศลเจตสิก เป็นอกุศลเหตุ คือเป็นเหตุฝ่ายอกุศล เมื่อประกอบเข้ากับจิต เกิดร่วมกับจิต ก็ทำให้จิตเป็นอกุศล เป็นจิตบาป จิตชั่ว จิตทราม เป็นจิตเศร้าหมอง จิตที่ไร้โทษ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "จิตเต สงฺกิลฺลฺหฺนุ ทฺวคฺคิ ปาฏิกงฺขา เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทวคฺคิก็เป็อันหวังไว้" จิตที่ประกอบด้วยอกุศลเหตุดังกล่าวนี้ เรียกว่า อกุศลจิต

ส่วน อโลกะ อโทสะ อโมหะ ๓ อย่างนี้เป็น โสภณเจตสิก เป็นอกุศลเหตุและอัพยาทเหตุ เมื่อประกอบกับจิต เกิดร่วมกับจิต ก็เป็นมูลฐานทำให้จิตเป็นจิตดี จิตงาม เป็นจิตที่ผ่องใส เป็นจิตให้สุข ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "จิตเต อสงฺกิลฺลฺหฺนุ สฺวคฺคิ ปาฏิกงฺขา เมื่อจิต ผ่องใสแล้ว สวคฺคิเป็นอันหวังได้" จิตที่ประกอบด้วยเหตุที่ดีงามเหล่านี้ จึงเรียกว่า โสภณจิต

อโลกะ อโทสะ อโมหะ ๓ อย่างนี้ เมื่อประกอบกับโสภณจิตฝ่ายกุศล ก็ชื่อว่า กุศลเหตุ เป็นเหตุที่ทำให้จิตเป็นบุญเป็นกุศล อันเรียกว่า กุศลจิต เมื่อประกอบกับโสภณจิต ฝ่ายวิบากและกิริยา ก็ชื่อว่าเป็นอัพยาทเหตุ เป็นเหตุทำให้จิตเป็นจิตดีงาม ไม่มีโทษแต่ไม่เป็นบุญ ไม่เป็นกุศล อันเรียกว่า อัพยาทจิต

จิตทั้ง ๘๘ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวงนั้น จัดประเภทตามเหตุ แบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ เป็น

อเหตุกจิต และ สเหตุกจิต

ก. อเหตุกจิต จิตไม่มีเหตุ คือไม่มีสัมปยุตตเหตุ หมายความว่าจิตที่ไม่มีเหตุทั้ง ๖ อย่าง นั้นประกอบเลยแม้แต่เหตุเดียว (ไม่ใช่เหตุเกิด) เป็นเพียงจิตรับรู้อารมณ์ตามหน้าที่เท่านั้น อันได้แก่จิต ๑๘ ดวง คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง ทวิปัญจวิญญาน ๑๐ ดวง สัมปฏิจจนจิต ๒ ดวง สันตிரณจิต ๓ ดวง มโนทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง และ หลิตุปปาตจิต ๑ ดวง ดังกล่าวแล้วในบทที่ว่าด้วยวิญญานชั้น

ข. สเหตุกจิต จิตมีเหตุ คือมีสัมปยุตตเหตุ หมายความว่า จิตที่ประกอบด้วยเหตุ ๖ อย่าง นั้น ถ้าเป็นฝ่ายอกุศลจิตก็ประกอบด้วยอกุศลเหตุทั้ง ๓ อย่าง หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าเป็นฝ่าย โสภณจิต ก็ประกอบด้วยกุศลเหตุ หรืออัพยากตเหตุทั้ง ๓ อย่าง หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ จิต ๗๑ ดวง หรือ ๑๐๓ ดวง ดังกล่าวแล้วในบทที่ว่าด้วยวิญญานชั้น

สเหตุกจิตนั้น แบ่งเป็น ๓ ชนิด คือ เอกเหตุกจิต จิตมีเหตุเดียว ทวิเหตุกจิต จิต มีเหตุ ๒ ดิเหตุกจิต จิตมีเหตุ ๓

เอกเหตุกจิต จิตมีเหตุเดียว คือจิตที่มีสัมปยุตตเหตุเพียงเหตุเดียว ได้แก่ โมหมูลจิต ๒ ดวง (เรียกว่า โมหุหจิตก็ได้) ซึ่งประกอบด้วยเหตุเพียงเหตุเดียว คือ โมหะ

ทวิเหตุกจิต จิตมีเหตุ ๒ คือจิตที่มีสัมปยุตตเหตุ ๒ อย่าง ได้แก่จิต ๒๒ ดวง คือ

- (๑) โลกมูลจิต ๘ ดวง มีเหตุดวงละ ๒ เหตุ คือ โลภะและโมหะ
- (๒) โทสมูลจิต ๒ ดวง มีเหตุดวงละ ๒ เหตุ คือ โทสะและโมหะ
- (๓) มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔ ดวง มีเหตุดวงละ ๒ เหตุ คือ อโลภะ อโทสะ
- (๔) มหาวิปากญาณวิปยุตตจิต ๔ ดวง มีเหตุดวงละ ๒ เหตุ คือ อโลภะ อโทสะ
- (๕) มหาภิริยาญาณวิปยุตตจิต ๔ ดวง มีเหตุดวงละ ๒ เหตุ คือ อโลภะ อโทสะ

ดิเหตุกจิต จิตมี ๓ เหตุ คือจิตที่มีสัมปยุตตเหตุ ๓ อย่าง ได้แก่จิต ๔๗ หรือ ๗๕ ดวง คือ

- (๑) มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง
- (๒) มหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง
- (๓) มหาภิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง
- (๔) มหัคคตจิต ๒๗ ดวง

(๕) โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวง
ซึ่งจิตทั้ง ๔๗ หรือ ๘๕ ดวงนี้ แต่ละดวงประกอบด้วยเหตุ ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ

จำนวนเหตุตามประเภทของจิต

เหตุ ๖ อย่างนั้น แบ่งตามประเภทของจิต ได้ ๓ ประเภท คือ กุศลเหตุ อกุศลเหตุ และ
อัพยากตเหตุ (แบ่งเหตุตามชาติเภท)

กุศลเหตุ เหตุที่ประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตเป็นกุศล ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ
อกุศลเหตุ เหตุที่ประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตเป็นอกุศล ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ
อัพยากตเหตุ เหตุที่ประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตเป็นอัพยากต คือ เป็นวิบากและกิริยา
ซึ่งไม่เป็นกุศลและอกุศล ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ

โดยนัยดังกล่าวนี้จะเห็นว่า เหตุทั้ง ๓ ประเภทนั้นประกอบกับจิตได้ดังต่อไปนี้

ก. กุศลเหตุ

กุศลเหตุประกอบกับกุศลจิต ๕๕ หรือ ๑๐๗ ดวง กล่าวคือ

(๑) อโลภะ ประกอบกับกุศลจิต ๒๑ ดวง หรือ ๓๗ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ ดวง
มหัคคตกุศลจิต ๕ ดวง มัคคจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง (รวมเป็นอโลภเหตุ ๒๑ หรือ ๓๗ เหตุ เท่ากับ
จำนวนจิตที่ประกอบ)

(๒) อโทสะ ประกอบกับกุศลจิต ๒๑ หรือ ๓๗ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ ดวง มหัคคต-
กุศลจิต ๕ ดวง มัคคจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง (รวมเป็นอโทสเหตุ ๒๑ หรือ ๓๗ เหตุ เท่ากับจำนวน
จิตที่ประกอบ)

(๓) อโมหะ ประกอบกับกุศลจิต ๑๗ หรือ ๓๓ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต
๔ ดวง มหัคคตกุศลจิต ๕ ดวง มัคคจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง (รวมเป็นอโมหเหตุ ๑๗ หรือ ๓๓ เท่ากับ
จำนวนจิตที่ประกอบ)

ข. อกุศลเหตุ

อกุศลเหตุประกอบกับอกุศลจิต ๒๒ ดวง คือ

(๑) โลภะ ประกอบกับโลภมูลจิต ๘ ดวง

(๒) โทสะ ประกอบกับโทสมูลจิต ๒ ดวง

(๓) โมหะ ประกอบด้วยโลกมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต

๒ ดวง รวม ๑๒ ดวง

(รวมเป็นโมหเหตุ ๒๒ เหตุ เท่ากับจำนวนจิตที่ประกอบ)

ก. อภัยกตเหตุ

อภัยกตเหตุ ประกอบด้วยอภัยกตจิต ๑๐๖ หรือ ๑๕๔ ดวง คือ

(๑) อโลภะ ประกอบด้วยมหาวิปากจิต ๘ ดวง มหาภิกขิต ๘ ดวง มหัคคต-
วิปากจิต ๕ ดวง มหัคคตภิกขิต ๕ ดวง ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง (รวมเป็นอโลภเหตุ ๓๘ หรือ
๕๔ เหตุ เท่ากับจำนวนจิตที่ประกอบ)

(๒) อโทสะ ประกอบด้วยอภัยกตจิต ๓๘ หรือ ๕๔ ดวง คือ มหาวิปากจิต ๘ ดวง
มหาภิกขิต ๘ ดวง มหัคคตวิปากจิต ๕ ดวง มหัคคตภิกขิต ๕ ดวง ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง
(รวมเป็นอโทสเหตุ ๓๘ หรือ ๕๔ เหตุ เท่ากับจำนวนจิตที่ประกอบ)

(๓) อโมหะ ประกอบด้วยอภัยกตจิต ๓๐ หรือ ๔๖ ดวง คือมหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต
๔ ดวง มหาภิกขิตญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง มหัคคตวิปากจิต ๕ ดวง มหัคคตภิกขิต ๕ ดวง
ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง (รวมเป็นอโมหเหตุ ๓๐ หรือ ๔๖ ดวง เท่ากับจำนวนจิตที่ประกอบ)

เจตสิกกับเหตุ

เนื่องจากเหตุ ๖ อย่างนั้น เป็นมูลรากของกุศลและอกุศลทั้งมวลดังกล่าวแล้ว เมื่อเจตสิก
ประกอบเข้ากับจิต ก็ย่อมมีเหตุประกอบด้วย และเหตุนั้นก็ทำให้เจตสิกเป็นกุศลหรืออกุศลตาม
เหตุที่ประกอบนั้น

เจตสิก ๕๒ ดวง ดังที่ได้ศึกษามาแล้วนั้น แบ่งตามลักษณะที่ประกอบกับเหตุได้ ๒ นัย
คือ เอกันตนัย และอนันตนัย

๑. เอกันตนัย (นัยที่แน่นอน) เป็นการจัดกลุ่มเจตสิกเฉพาะที่มีเหตุประกอบเป็นราย
ดวง เป็นส่วนแน่นอน มี ๕ กลุ่ม คือ

(๑) เอกเหตุเจตสิก เจตสิกมีเหตุเดียว มี ๓ ดวง ได้แก่ โลก โทส วิภิจจนา
เจตสิก ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเหตุเกิดร่วมเพียงเหตุเดียว คือ โมหเหตุ

(๒) ทวิเหตุเจตสิก เจตสิกมี ๒ เหตุ มี ๕ ดวง ได้แก่ โมหะ ทิฏฐิ มานะ อิศสา
มังจริยะ กุกกุจจะ อโลภะ อโทสะ ปัญญา (อโมหะ)

โมหเจตสิก เป็นเจตสิกมี ๒ เหตุ คือ โลกเหตุและโทสเหตุ หมายความว่า เมื่อประกอบกับโลกมูลจิต ก็มีโลภะเป็นเหตุเกิดร่วม เมื่อประกอบกับโทสมูลจิตก็มีโทสะ เป็นเหตุเกิดร่วม ดังนั้น โมหะจึงเป็นเจตสิกมี ๒ เหตุ

ทัญญูเจตสิก และ มานเจตสิก ทั้ง ๒ ดวงนี้ แต่ละดวงมี ๒ เหตุ คือ โลกเหตุ และ โมหเหตุ กล่าวคือ เจตสิกทั้ง ๒ ดวงนี้เกิดพร้อมกับโลภะ และ โลภะก็เกิดพร้อมกับโมหะเสมอ ดังนั้น เจตสิก ๒ ดวงนี้ แต่ละดวงจึงมี ๒ เหตุ คือ โลกเหตุ และ โมหเหตุ

อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจะ เจตสิก ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงมี ๒ เหตุ คือ โทสเหตุ และ โมหเหตุ กล่าวคือ เจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้เกิดพร้อมกับโทสะ และ โทสะก็เกิดพร้อมกับโมหะเสมอ ดังนั้น เจตสิก ๓ ดวงนี้จึงมี ๒ เหตุ คือ โทสเหตุ และ โมหเหตุ

อโลภะ อโทสะ ปัญญา (อโมหะ) เจตสิก ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงต่างก็เป็นเหตุซึ่งกันและกัน จึงชื่อว่ามี ๒ เหตุ กล่าวคือ

อโลภเจตสิก มี ๒ เหตุ คือ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

อโทสเจตสิก มี ๒ เหตุ คือ อโลภเหตุ และอโมหเหตุ

ปัญญาเจตสิก มี ๒ เหตุ คือ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ

(๓) ตีเหตุกเจตสิก เจตสิกมี ๓ เหตุ เฉพาะเจตสิก ๒๙ ดวง คือ อหิริกะ อโนตตปปะ อุทัจจะ ถินะ มิทระ และโสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้น อโลภะ อโทสะ และปัญญา เพราะเจตสิก ๓ ดวงนี้เป็นเจตสิกมี ๒ เหตุ)

อหิริกะ อโนตตปปะ อุทัจจะ เจตสิก ๓ ดวงนี้อยู่ในประเภทโมจตุกกเจตสิก หรืออกุศลสาธารณเจตสิก ซึ่งประกอบกับอกุศลจิตได้ทั้ง ๑๒ ดวง และอกุศลจิตทั้งหมดนั้นก็ มี ๓ เหตุ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ และ โมหเหตุ ดังนั้น เจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงจึงชื่อว่า เป็นเจตสิก มี ๓ เหตุ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ และ โมหเหตุ

ถินเจตสิก มิทระเจตสิก เจตสิก ๒ ดวงนี้ ประกอบกับโลกมูลจิตก็ได้ ประกอบกับ โทสมูลจิตก็ได้ และโลกมูลจิตและโทสมูลจิตนั้นจะต้องมีโมหเหตุประกอบด้วยเสมอ ดังนั้น เจตสิก ๒ ดวงนี้จึงชื่อว่ามี ๓ เหตุ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ และ โมหเหตุ

ข. สเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ โดยแบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ เป็นเอกเหตุเจตสิก ทวิเหตุกเจตสิก และ ติเหตุกเจตสิก โดยไม่มีประเภทปัญญาเหตุกเจตสิก และ ฉเหตุกเจตสิก ทั้งนี้เพราะการจัดเจตสิกเข้ากลุ่มมิได้จัดเฉพาะเป็นรายดวงดังในเอกกันตนิย แต่จัดตามประเภทของเจตสิกทั้ง ๓ ประเภท คือ ประเภทอัญญาสมานาเจตสิก ประเภทกุศลเจตสิก และประเภทโสภณเจตสิก โดยกระจายอัญญาสมานาเจตสิกเข้าทุกกลุ่ม เมื่อจัดเจตสิกแต่ละประเภทเข้ากลุ่มกันตามแนวนี้แล้ว ไม่มีเจตสิกกลุ่มใด ๆ โดยเฉพาะที่มีเหตุถึง ๕-๖ เหตุ ดังนั้นจึงไม่มีกลุ่ม ปัญญาเหตุกเจตสิก และ กลุ่มฉเหตุกเจตสิก คงมีเพียง ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มเอกเหตุกเจตสิก กลุ่มทวิเหตุกเจตสิก และ กลุ่มติเหตุกเจตสิก เท่านั้น ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

(๑) เอกเหตุกเจตสิก เจตสิกมีเหตุเดียว ได้แก่เจตสิกจำนวน ๒๐ ดวง คือ

(ก) เจตสิก ๑๕ ดวง ที่ประกอบด้วยโมหมูลจิต ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ ดวง (เว้นปีติและฉันทะ เพราะเจตสิก ๒ ดวงนี้ประกอบด้วยโมหมูลจิตไม่ได้) และ โมหเหตุกเจตสิก ๔ ดวง รวมเป็นเจตสิก ๑๕ ดวง เจตสิกเหล่านี้ แต่ละดวงมีเหตุเกิดร่วมเพียงเหตุเดียว คือ โมหเหตุ ซึ่งเป็นตัวเหตุหรือตัวมูลนั้น

(ข) อกุศลเจตสิก ๓ ดวง คือ โลกเจตสิก โทสเจตสิก และ โมหเจตสิก แต่ละดวง มีเหตุเกิดร่วมเพียงเหตุเดียว กล่าวคือ โลกเจตสิก เมื่อประกอบด้วยจิต มีเหตุเกิดร่วมเพียงเหตุเดียว คือ โมหเหตุ แม้โทสเจตสิกก็มีเหตุเกิดร่วมเพียงเหตุเดียว คือ โมหเหตุเช่นเดียวกัน ส่วน โมหเจตสิก นั้น เมื่อประกอบด้วยโลกมูลจิตและโทสมูลจิต ก็มีเหตุเกิดร่วมเพียงเหตุเดียว คือ โลกเหตุ หรือ โทสเหตุ ซึ่งเป็นตัวเหตุหรือตัวมูลนั้น

(ค) โสภณเจตสิก ๒ ดวง คือ อโลกเจตสิก และ อโทสเจตสิก ที่ประกอบด้วย โสภณจิตญาณวิปยุต ๑๒ ดวง (คือ มหากุศลจิต ๔ ดวง มหาวิปากจิต ๔ ดวง และมหาภิกขิยาจิต ๔ ดวง) เจตสิก ๒ ดวงนี้ แต่ละดวงมีเหตุเกิดร่วมเพียงเหตุเดียว กล่าวคือ อโลกเจตสิก มีเหตุเกิดร่วมเพียงเหตุเดียว คือ อโทสเหตุ แม้ อโทสเจตสิกก็มีเหตุเกิดร่วมเพียงเหตุเดียว คือ อโลกเหตุ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ โสภณเจตสิก ๒ ดวงนี้ต่างก็เป็นเหตุเกิดร่วมซึ่งกันและกัน

รวมเจตสิกตาม (ก) (ข) และ (ค) เป็น ๒๐ ดวง (๑๕+๓+๒=๒๐)

(๒) ทวิเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มี ๒ เหตุ ได้แก่เจตสิกที่ประกอบด้วย ทวิเหตุกจิต และที่ประกอบด้วยติเหตุกจิต รวม ๑๘ ดวงโดยพิสดาร หรือ ๔๘ ดวงโดยสังเขป กล่าวคือ

ว่าโดยพิสดาร

ก. เจตสิกที่ประกอบด้วยทวิเหตุจิต รวม ๗๕ ดวง

ทวิเหตุจิต ๒๒ ดวงนั้น มีเจตสิกประกอบทั้งหมดจำนวน ๘๑ ดวง คือ

(๑) โลกมูลจิต ๘ ดวง มีเจตสิกประกอบ ๒๒ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง อกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง กับอกุศลเจตสิกอีก ๕ ดวง คือ โลภะ ทิฏฐิ มานะ ถีนะ มিতทธะ รวม ๒๒ ดวง

(๒) โทสมูลจิต ๒ ดวง มีเจตสิกประกอบ ๒๒ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติ) อกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ดวง และอกุศลเจตสิกอีก ๖ ดวง คือ โทสะ อิศสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มิตทธะ รวม ๒๒ ดวง

(๓) กามาวจรโสภณจิต (ญาณวิปยุต) ๑๒ ดวง มีเจตสิกประกอบ ๓๗ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๔ ดวง (เว้นปัญญา) รวม ๓๗ ดวง

รวมเจตสิกที่ประกอบด้วยทวิเหตุจิตตามข้อ (๑) (๒) (๓) เป็น ๘๑ ดวง (๒๒+๒๒+๓๗=๘๑) ในเจตสิก ๘๑ ดวงนี้ เมื่อหักเจตสิกที่เป็นตัวเหตุ ๖ ดวงออกแล้ว (คือหัก โลภะ โมหะ ออกจากโลกมูลจิต หักโทสะ โมหะ ออกจากโทสมูลจิต และหัก อโลภะ อโทสะ ออกจากกามาวจรโสภณจิตแล้ว) ก็จะคงเหลือเจตสิก ๗๕ ดวง (๘๑-๖=๗๕)

เจตสิกที่ประกอบด้วยทวิเหตุจิต จำนวน ๗๕ ดวงนี้ เป็นทวิเหตุเจตสิก คือ เจตสิกมี ๒ เหตุ คือ (๑) โลกเหตุ โมหเหตุ (๒) โทสเหตุ โมหเหตุ (๓) อโลภเหตุ อโทสเหตุ

ข. เจตสิกที่ประกอบด้วยตริเหตุจิต รวม ๓ ดวง คือ อโลภะ อโทสะ ปัญญา ซึ่งเจตสิก ๓ ดวงนี้ แต่ละดวงต่างก็เป็นเหตุซึ่งกันและกัน กล่าวคือ อโลภเจตสิก ก็มีอโทสเหตุ อโมหเหตุ แม้อโทสเจตสิก ก็มีอโลภเหตุ อโมหเหตุ ปัญญาเจตสิก ก็มีอโลภเหตุ อโทสเหตุ ดังนั้น เจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้จึงเป็นทวิเหตุเจตสิก

รวมเจตสิกตามข้อ ก. ข. เป็นทวิเหตุจิต ๗๘ ดวง โดยพิสดาร (๗๕+๓=๗๘)

ว่าโดยสังเขป

เจตสิกที่ประกอบด้วยทวิเหตุจิตทั้งหมด ๘๑ ดวงตามข้อ ก. นั้น เมื่อหักเจตสิกที่เป็นตัวเหตุ ๕ ดวง คือ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ ออกแล้ว ก็จะคงเหลือเจตสิก ๗๖ ดวง (๘๑-๕=๗๖) หักเจตสิกซ้ำกันออกอีกจำนวน ๑๑ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๒๕ ดวง อกุศลเจตสิก ๖ ดวง ก็จะคงเหลือเจตสิกที่ประกอบด้วยทวิเหตุจิต ๔๕ ดวง (๗๖-๑๑=๔๕)

รวมทวิเหตุกเจตสิกตามข้อ ก. ข. เข้าด้วยกันโดยสังเขป เป็นทวิเหตุเจตสิก ๔๘ ดวง
(๔๕+๓=๔๘)

(๓) ทิเหตุกเจตสิก เจตสิกมี ๓ เหตุ ได้แก่เจตสิก ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานา-
เจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เว้น อโลภะ อโทสะ ปัญญา) เจตสิกทั้ง ๓๕ ดวงนี้
เป็นติเหตุกเจตสิก ก็เป็นเจตสิกมี ๓ เหตุ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

การจัดกลุ่มเจตสิกตามนัยดังกล่าวนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า คหิตัคคหณนัย แปลว่านัย
การถือเอาเจตสิกที่ได้ถือเอาแล้วมารวมเข้าอีก คือการนับแล้วนับซ้ำอีก หมายความว่า เจตสิก
ใดที่จัดเข้ากลุ่มหนึ่งแล้ว ยังนำมาจัดเข้ากลุ่มอื่นอีก เช่น อัญญาสมานาเจตสิก ซึ่งมีทั้งในกลุ่ม
อเหตุกจิต และ สเหตุกจิต เป็นต้น

ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า จิตเจตสิกนั้นมีส่วนสัมพันธ์กันกับเหตุอย่างใกล้ชิด กล่าวคือ
สเหตุกจิตทุกดวงจะต้องมีเหตุประกอบเสมอ และสเหตุกเจตสิกก็ต้องมีเหตุประกอบเสมอ
เช่นเดียวกัน ซึ่งเหตุนั้นอาจเป็นกุศลเหตุหรืออกุศลเหตุ หรืออัพยาตเหตุก็ได้

บทที่ ๗

นามขั้น (ต่อ)

กิจและฐานของจิต

จิต ๘๘ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง ดังได้ศึกษามาแล้วนั้น มิใช่สิ่งที่อยู่นิ่ง ๆ แต่มีการเคลื่อนไหว การทำงานอยู่ตลอดเวลา และทำต่อเนื่องกันตั้งแต่เกิดขึ้นตาย ก็ตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจติ

กิจ คือหน้าที่ของจิตนั้น มี ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ อาวัชชกกิจ ทัสสนกกิจ สวณกกิจ ฆายนกกิจ สายนกกิจ ศุสนกกิจ สัมปฏิจณกกิจ สันติริณกกิจ โวภูฐัพพนกิจ ชวนกกิจ ตทาลัมพนกิจ และจติกิจ จิตทำงานโดยปฏิบัติกิจคือหน้าที่ ๑๔ อย่างนี้สม่าเสมอ และต่อเนื่องกัน โดยลำดับกล่าวคือ

(๑) ปฏิสนธิกิจ ทำหน้าที่สืบต่อภพสืบต่อชาติ จิตทำหน้าที่นี้โดยทำการเกิดขึ้นในภพใหม่ ในชาติใหม่ หมายเอาเฉพาะขณะแรกที่เกิดใหม่ขณะเดียวเท่านั้น ดังนั้น ในภพหนึ่งในชาติหนึ่งจิตจึงทำหน้าที่ปฏิสนธิ เพียงครั้งเดียว ขณะเดียว เท่านั้น

(๒) ภวังคกิจ ทำหน้าที่เป็นองค์ของภพ เป็นสิ่งประจำภพ จิตทำหน้าที่นี้โดยทำการดำรงอยู่ ตั้งอยู่ในภพนั้น ๆ เท่าที่อายุสังขารจะพึงเป็นอยู่ได้ จิตทำหน้าที่นี้อยู่เสมอ มากบ้าง น้อยบ้าง นับประมาณมิได้

(๓) อาวัชชกกิจ ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ ใคร่ครวญอารมณ์ที่มาถึงคน ทั้งทางปัญจทวารและมโนทวาร จิตทำหน้าที่นี้โดยการนำวิถีทุก ๆ วิถี เพราะเป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นสู่วิถีในทุก ๆ วิถี คือทั้งทางปัญจทวารวิถี และมโนทวารวิถี

(๔) ทัสสนกกิจ ทำหน้าที่เห็นรูป เกิดขึ้นขณะเดียวในจักขุทวารวิถี

(๕) สวณกกิจ ทำหน้าที่ได้ยินเสียง เกิดขึ้นขณะเดียวในโสตทวารวิถี

(๖) ฆายนกกิจ ทำหน้าที่ได้กลิ่น เกิดขึ้นขณะเดียวในฆานทวารวิถี

- (๗) สายนกิจ ทำหน้าที่ลิ้มรส เกิดขึ้นขณะเดียว ในชีวหาทวารวิถี
- (๘) ผุสนกิจ ทำหน้าที่สัมผัสโณภูฏัพพะ เกิดขึ้นขณะเดียวทางกายทวารวิถี
- (๙) สัมปฏิจจนกิจ ทำหน้าที่รับอารมณ์ทางทวิปัญจวิญญาณ เกิดขึ้นขณะเดียวในปัญจทวารวิถี

(๑๐) สันติริณกิจ ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ที่สัมปฏิจจนจิตส่งมาให้ ในวิถีหนึ่ง ๆ เกิดขึ้นขณะเดียว

(๑๑) โวภูฏัพพนกิจ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ กำหนดให้เป็นกุศล อกุศล หรือกิริยา ในวิถีหนึ่ง ๆ ตามปกติเกิดขึ้นขณะเดียว แต่ถ้าอารมณ์ที่จะตัดสินนั้นเป็นอารมณ์ที่ไม่ชัด ตัดสินไม่ลงในขณะนั้น ก็อาจเกิดขึ้น ๒ ขณะ หรือ ๓ ขณะก็ได้

(๑๒) ชวนกิจ ทำหน้าที่เสพอารมณ์ สำเร็จเป็นกุศล อกุศล หรือกิริยา ตามที่ โวภูฏัพพนจิตตัดสินและกำหนดมาให้ ในวิถีหนึ่ง ๆ ตามปกติก็เกิดขึ้น ๑ ขณะ แต่อาจเกิดน้อยกว่านี้หรือมากกว่านี้ก็ได้

(๑๓) ตทาลัมพนกิจ ทำหน้าที่รับอารมณ์หรือรวบรวมอารมณ์ไว้ต่อจากชวนะ ในวิถีหนึ่ง ๆ เกิดขึ้น ๒ ขณะ

(๑๔) จุกิจ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่า จิตที่ทำหน้าที่นี้เป็นจิตดวงสุดท้ายในภพนั้นชาติหนึ่ง ในภพหนึ่ง ชาติหนึ่ง จิตทำหน้าที่นี้ เพียงครั้งเดียว ขณะเดียวเท่านั้น

จำนวนจิตที่ทำได้ ๑๔ อย่าง

๑. จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ เรียกว่า ปฏิสนธิจิต มี ๑๕ ดวง คือ

- อุปเพกขาสันติริณจิต ๒ ดวง

- มหาวิปากจิต ๘ ดวง

- มหัลลคตวิปากจิต ๕ ดวง

๒. จิตที่ทำหน้าที่ภวังคกิจ เรียกว่า ภวังคจิต มี ๑๕ ดวง (เหมือนกับปฏิสนธิจิต)

๓. จิตที่ทำหน้าที่อวัชชนกิจ เรียกว่า อวัชชนจิต มี ๒ ดวง คือ

- ปัญจทวารอวัชชนจิต ๑ ดวง

- มโนทวารอวัชชนจิต ๑ ดวง

๔. จิตที่ทำหน้าที่ทสฺสนกิจ เรียกว่า จักขุวิญญาณ มี ๒ ดวง
๕. จิตที่ทำหน้าที่สฺวนกิจ เรียกว่า โสตวิญญาณ มี ๒ ดวง
๖. จิตที่ทำหน้าที่ฆายนกิจ เรียกว่า ฆานวิญญาณ มี ๒ ดวง
๗. จิตที่ทำหน้าที่สายนกิจ เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ มี ๒ ดวง
๘. จิตที่ทำหน้าที่มุสฺสนกิจ เรียกว่า กายวิญญาณ มี ๒ ดวง
๙. จิตที่ทำหน้าที่สัมปฏิจฺจนกิจ เรียกว่า สัมปฏิจฺจนจิต มี ๒ ดวง คือ
- กุศลวิปากมโนธาตุ ๑ ดวง
  - อกุศลวิปากมโนธาตุ ๑ ดวง
๑๐. จิตที่ทำหน้าที่สันตฺรณกิจ เรียกว่า สันตฺรณจิต มี ๓ ดวง คือ อเหตุกวิปาก-
มโนวิญญาณธาตุ ๓ ได้แก่
- อุเปกขาสันตฺรณจิต ๒ ดวง
  - โสมนัสสสันตฺรณจิต ๑ ดวง
๑๑. จิตที่ทำหน้าที่ไวญฺฐัพพนกิจ เรียกว่า ไวญฺฐัพพนจิต มี ๑ ดวง อันได้แก่
มโนทวาราวชชนจิตนั่นเอง
๑๒. จิตทำหน้าที่ชฺวนกิจ เรียกว่า ชฺวนจิต มี ๕๕ ดวง คือ
- อกุศลจิต ๑๒ ดวง
  - หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง   รวม ๒๕ ดวงนี้
  - มหากุศลจิต ๘ ดวง   เรียกว่า กามชฺวนะ
  - มหากิริยาจิต ๘ ดวง

  - มหัคคตกุศลจิต ๕ ดวง
  - มหัคคตกิริยาจิต ๕ ดวง   รวม ๒๖ ดวงนี้
  - โลกุตตรจิต ๘ ดวง   เรียกว่า อปฺปนาชฺวนะ
๑๓. จิตที่ทำหน้าที่ตทาลัมพพนกิจ เรียกว่า ตทาลัมพนจิต มี ๑๑ ดวง คือ
- สันตฺรณจิต ๓ ดวง
  - มหาวิปากจิต ๘ ดวง
๑๔. จิตทำหน้าที่จฺุดติกิจ เรียกว่า จฺุดติจิต มี ๑๕ ดวง (เหมือนปฏิสนธิจิต)

เฉพาะในช่วงเวลาที่มีชีวิตอยู่ นับตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมานั้น จิตจะทำหน้าที่ ๑๒ อย่าง
วนเวียนอยู่ตลอดเวลา กล่าวคือทำหน้าที่ภวังคกิจ แล้วทำหน้าที่อาวัชชนกิจ ฯลฯ ตทาลัมพนกิจ
แล้วทำหน้าที่ ภวังคกิจ อีก ต่อจากนั้นก็ทำหน้าที่อาวัชชนกิจ ฯลฯ ตทาลัมพนกิจต่อไปโดย
ลำดับอีก วนเวียนอยู่อย่างนี้ จนกว่าจะถึงวาระสุดท้ายในภพหนึ่งชาติหนึ่ง คือทำหน้าที่จุดกิจ
ครั้นทำหน้าที่จุดกิจ คือเคลื่อนหรือตายจากภพหนึ่ง ชาติหนึ่งแล้ว คือทำหน้าที่จุดกิจ
ปฏิสนธิกิจในภพใหม่ ชาติใหม่ แล้วทำหน้าที่ภวังคกิจในภพใหม่ ชาติใหม่ ฯลฯ วนเวียน
อยู่อย่างนี้จนกว่าสิ้นภพ สิ้นชาติ คือได้บรรลุมรรคผลนิพพาน

เพื่อให้เกิดความเข้าใจในการทำหน้าที่ของจิต ควรจะได้ศึกษาเรื่อง วิถีจิต ไว้บ้าง พอเป็น
พื้นฐาน จะขอยกตัวอย่างเฉพาะกรณีที่มีสัททวารมณมาปรากฏทางโสตทวารอย่างชัดเจน จิต
จะทำหน้าที่โดยลำดับ โดยเบื้องต้น ทำหน้าที่ภวังคกิจเป็น ๓ ลักษณะ คือ ภวังคะ ภวังคจลนะ
ภวังคุปัจเฉทะ แล้วจึงทำหน้าที่อื่น ๆ รวม ๘ กิจ (เฉพาะทางโสตทวาร) ดังนี้

- (๑) ภวังคกิจ
- (ก) ภวังคะ (ภวังค์เดิม)
- (ข) ภวังคจลนะ ภวังค์ไหว
- (ต) ภวังคุปัจเฉทะ ภวังค์ตัดขาด
- (๒) โสตทวารวัชชนกิจ
- (๓) สวณกิจ
- (๔) สัมปฏิจจนกิจ
- (๕) สันตிரณกิจ
- (๖) โวภูฐัพพนกิจ
- (๗) ชวนกิจ
- (๘) ตทาลัมพนกิจ

พึงทราบอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

ตามปกตินั้น จิตเป็นสิ่งที่รับรู้อารมณ์ ต้องมีอารมณ์จึงจะเกิดขึ้นได้ และจิตนั้นก็มีการ
เกิด-ดับอยู่ตลอดเวลา การเกิด-ดับนี้กำหนดเป็น ๓ ขณะ คือ อุปปาทะ (ขณะเกิด) จิตติ
(ขณะตั้งอยู่) และกังคะ (ขณะดับ) การเกิด-ดับของจิตนี้เป็นไปรวดเร็วมาก มีคำกล่าวว่

ชั่วลัดนิ้วมือเดียวเท่านั้น จิตจะเกิด-ดับถึงแสน โภคิขณะ แม้จิตจะเกิด-ดับรวดเร็วอย่างนี้ จิตก็
คิดอ่านหาอารมณ์อยู่เสมอ คิดปล่อยอารมณ์หนึ่งไปอารมณ์หนึ่งอยู่ตลอดเวลา

ขณะที่จิตยังมีได้รับอารมณ์ทางทวาร ๖ คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และทางใจ
นั้นเรียกว่า จิตตกภวังค์ เช่น เวลานอนหลับ จิตจะไม่รู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ นั่นคือ
จิตตกภวังค์นั่นเอง แม้ในเวลาที่ยืนอยู่ จิตขึ้นสู่วิถีคือรับรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ แล้วก็จะมี
อันตกภวังค์แล้วพ้นจากภวังค์ขึ้นสู่ วิถี สลับกันไปอย่างนี้อย่างรวดเร็วที่สุด จนไม่สามารถกำหนด
ได้ว่า ขณะใดจิตตกภวังค์ ขณะใดจิตขึ้นสู่วิถีรับรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ แต่ขณะที่จิตตกภวังค์นั้น
จิตก็พร้อมที่จะรับอารมณ์ พร้อมที่จะขึ้นสู่วิถีเสมอ

มีข้ออุปมาดังต่อไปนี้ มีแมลงมุมตัวหนึ่งทำการชักใยจึงเป็นตาข่ายไว้ในที่แห่งหนึ่ง
ด้วยประสงคจะดักแมลงต่าง ๆ เพื่อจับกินเป็นอาหาร มันชักใยเป็นตาข่ายเสร็จแล้วก็เกาะค้อยที่
อยู่ตรงกลางใยนั้นเพื่อจ้องจับแมลงเป็นอาหาร ข้อนี้เปรียบเหมือนขณะที่จิตตกภวังค์ค้อยจ้องหา
อารมณ์อยู่ ฉะนั้น ต่อมาเมื่อแมลงตัวเล็ก ๆ บินมาติดใยแมลงนั้น แรงกระทบของแมลงนั้น
กระเทือนไปถึงแมลงมุม ทำให้แมลงมุมทราบว่ามีแมลงมาติดใยของตน แมลงมุมจึงไหวตัว ข้อนี้
เปรียบเหมือนเมื่อมีเสียงมากกระทบ โสตประสาท แล้วกระเทือนถึงภวังคจิตทำให้เกิดภวังคจิต
คือการไหวตัวของภวังคจิต อันได้แก่จิตเตรียมที่จะรับอารมณ์เก่า เพื่อรับอารมณ์ใหม่คือเสียงที่มา
กระทบนั่นเอง

เมื่อแมลงมุมไหวตัวแล้ว ก็ไต่จากที่เกาะไปหาแมลงที่มาติดใยนั้น เพื่อจับแมลงนั้นกิน
เป็นอาหาร ข้อนี้เปรียบได้กับขณะที่จิตเป็น ภวังคอุปัจเฉตะ คือจิตตัดขาดจากภวังคเก่า พ้นจาก
ภวังคจะขึ้นสู่วิถี

ขณะที่แมลงมุมจะไต่ไปจับแมลงนั้น มันก็ใคร่ครวญก่อนว่าแมลงนั้นอยู่ทางไหน คือ
พิจารณาว่าแรงกระทบนั้นมาจากทางไหน เมื่อทราบแน่ชัดแล้วจะได้ไต่ไปทางนั้น ข้อนี้เปรียบได้
กับขณะที่จิตทำหน้าที่ โสตทวาราวชชนกิจ คิดใคร่ครวญว่าเสียงที่มากระทบ โสตประสาทนั้น
อยู่ทางไหน

เมื่อแมลงมุมทราบแน่ชัดว่าแมลงติดอยู่ทางไหนแล้ว มันก็ไต่ตรงไปทางนั้น การที่
แมลงมุมทราบแน่ชัดนั้น เปรียบได้กับขณะที่โสตวิญญาณทำหน้าที่สวนกิจได้ยินเสียงนั้นแน่ชัด
ว่ามาจากทิศไทย ทางใด

เมื่อแมลงมูมไต่ไปถึงแมลงที่คิดโยยูนั่นแล้วจับแมลงนั้นไว้ในทันทีที่ไต่ไปถึง ข้อนี้เปรียบเหมือนขณะที่จิตทำหน้าที่สัมปฏิจจนกิจ รับอารมณ์คือเสียงนั้น ไวกจากโสตวิญญาน ขณะที่แมลงมูมจับแมลงที่ติดอยู่ที่โยแล้วพิจารณาว่าแมลงนั้นเป็นชนิดใด จะกินเป็นอาหารเข้าไปได้อย่างไร ข้อนี้เปรียบได้กับขณะที่จิตทำหน้าที่ สันตริณกิจ คิดพิจารณาอารมณ์คือเสียงที่รับฟังไว้นั้นว่าเป็นเสียงอะไร

เมื่อแมลงมูมพิจารณาแล้วตัดสินใจเด็ดขาดว่า แมลงที่มาคิดโยยูนั่นสามารถกินเป็นอาหารได้ การตัดสินใจเด็ดขาดของแมลงมูมในข้อนี้เปรียบได้กับขณะที่จิตทำหน้าที่ วัฏฐัพพกิจ คิดตัดสินใจอารมณ์ได้เด็ดขาดว่าอารมณ์คือเสียงนั้นเป็นอย่างไร เป็นเสียงขอรหรือเสียงคำ เป็นเสียงที่จะทำให้จิตเป็นกุศลหรืออกุศล

ขณะที่แมลงมูมกินแมลงที่มาคิดโยยูนั่นเป็นอาหาร หลังจากที่ได้ตัดสินใจเด็ดขาดว่าแมลงนั้นสามารถกินเป็นอาหารได้ ข้อนี้เปรียบได้กับขณะที่จิตทำหน้าที่ ขวนกิจ คิดเสพอารมณ์ กิรต อารมณ์นั้น คือถ้าเสียงที่ไดยินนั้นเป็นเสียงที่ดี ก็เกิดความสุขใจ ถ้าเป็นเสียงชั่วร้ายก็เกิดความเสียใจ (ซึ่งขวนกิจนั้นมี ๗ ขวนะ)

เมื่อแมลงมูมกินแมลงนั้นเป็นอาหาร ก็ย่อมกลืนลงไปรวมอยู่ที่กระเพาะเพื่อย่อยไปบำรุงร่างกายของมัน ข้อนี้เปรียบได้กับขณะที่จิตทำหน้าที่ ตทาลัมพณกิจ คิดรับอารมณ์ รวบรวมอารมณ์นั้นไว้ต่อจากขวนจิต เพื่อส่งต่อไปเก็บไว้ที่ภวังคจิตใหม่ พึงทราบว่าตทาลัมพณจิตนั้นเกิดขึ้น ๒ ขณะ ทั้งนี้ก็เพราะว่าอารมณ์ที่เกิดขึ้นต่อจากขวนจิตนั้นเป็นอารมณ์แรง การรับอารมณ์ต้องผ่อนรับเป็น ๒ ขณะ โดยขณะแรกยังไม่รับอารมณ์ไว้เต็มที่ เป็นเพียงชลอไว้เท่านั้น ถึงขณะที่ต้องผ่อนรับเป็น ๒ ขณะ โดยขณะแรกยังไม่รับอารมณ์ไว้เต็มที่ เป็นเพียงชลอไว้เท่านั้น ถึงขณะที่ ๒ จึงรับอารมณ์นั้นไว้เต็มที่ เป็นเหมือนการเบรครถที่กำลังวิ่งด้วยความเร็วสูง ถ้าจะเบรคให้หยุดทันทีอาจเสียหลัก ทำให้รถคว่ำได้ จำต้องผ่อนเบรคไว้ ชลอความเร็วไว้ก่อน จึงเบรคให้หยุดในภายหลัง และพึงเข้าใจว่าตทาลัมพณจิตนั้นจะทำหน้าที่รวบรวมอารมณ์ ตลอดถึงความยินดี ยินร้ายอันเป็นบุญ เป็นบาป ส่งต่อไป เก็บประทับไว้ที่ภวังคจิตเสมอไป

ตามที่ยกตัวอย่างประกอบคำอธิบายมานี้ ก็เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนว่า จิตนั้นได้ทำกิจ คือทำหน้าที่อย่างไร โดยยกตัวอย่างเฉพาะขณะที่ได้รับอารมณ์ทางโสตทวาร ส่วนอารมณ์ที่ได้รับทางทวารอื่น ๆ ก็พึงทราบโดยนัยดังกล่าวนี้

และพึงเข้าใจว่าจิตทำงานโดยทำหน้าที่ ๑๔ นั้น ก็คือจิตเกิดขึ้นจากจุดหนึ่งไปยังอีกจุดหนึ่งตามวาระที่เกิดขึ้นนั่นเอง กล่าวคือ

ก. เมื่อกำหนดการทำงานของจิตที่วนเวียนรอบชาติหนึ่ง โดยเริ่มที่ปฏิสนธิ เป็นจุดแรก ไปสิ้นสุดลงที่จิต ก็จะเห็นว่าจิตทำหน้าที่ในชาติหนึ่ง ๆ รวม ๑๔ อย่าง เฉพาะหน้าที่ปฏิสนธิ และจิตนั้น ในชาติหนึ่งจิตจะทำหน้าที่สองอย่างนี้อย่างละหนึ่งครั้งเท่านั้น แต่หน้าที่อื่น ๆ อีก ๑๒ อย่างนั้น ในชาติหนึ่ง ๆ จิตทำหน้าที่เหล่านี้มากเหลือที่จะนับจะประมาณ (ให้ดูแผนภูมิ ประกอบ แบบ ๑)

ข. เมื่อกำหนดการทำงานของจิตที่วนเวียนในเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ โดยเริ่มที่ ภวังค์ เป็นจุดแรก ไปจนถึงตทาลัมพะเป็นกิจสุดท้าย แล้วทำหน้าที่ภวังค์ หน้าที่อาวัชชนะ และหน้าที่ต่อ ๆ ไปอีก แล้ววกมาทำหน้าที่ภวังค์และหน้าที่อื่น ๆ วนเวียนอยู่อย่างนี้ซ้ำแล้วซ้ำอีก กำหนดไม่ได้ว่าจิตได้ทำหน้าที่ ๑๒ อย่างนั้นกี่ครั้งก็หน และกี่รอบ (ให้ดูแผนภูมิประกอบ แบบ ๑)

ค. เมื่อกำหนดการทำงานของจิตแยกเป็นรายทวาร ก็จะเห็นว่า ในปีญทวาร จิตทำหน้าที่ตามข้อ ก. นั้น รวมได้จำนวนทวารละ ๑๐ กิจ และตามข้อ ข. นั้น รวมได้จำนวน ๘ กิจ (ให้ดูแผนภูมิประกอบ แบบ ๒)

ง. เมื่อกำหนดการทำงานของจิตตามแนววิถีจิตที่ยกมาเป็นตัวอย่างนั้น ก็จะเห็นว่าจิตทำงานรอบละ ๘ อย่าง (ดูแผนภูมิประกอบ แบบ ๓)

สังกะ(๒) - หน้าที่ 61

แผนภูมิแสดงการทำงานของจิต (แบบ ๑-๒)

เปรียบเทียบวิถีจิต (แบบ ๓)

วงนอก

แสดงการ

ทำงานของจิต รวม

๑๔ กิจ ตามข้อ ก.

วงใน

แสดงการ

ทำงานของจิต รวม

๑๒ กิจ ตามข้อ ข.

วงนอก

แสดงการทำงานของจิต

เฉพาะทางโสตทวาร รวม ๑๐ กิจ

ตามข้อ ค.

วงใน

แสดงการทำงานของจิต

เฉพาะทางโสตทวาร รวม ๘ กิจ

ตามข้อ ค.

	๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘		
แบบ ๓										
	ภ	ป	วิ	สิ	สัน	โว	ช	ต	ต	
	๐ ๐ ๐	๐	๐	๐	๐	๐	ช ช ช ช ช ช ช	๐	๐	
	ตี	น	ท	๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗

เลขบน

แสดงจำนวนกิจของจิต

เลขล่าง

แสดงจำนวนวิถิจิต

อักษรย่อ

ภ. = ภวังค์, ตี = อตฺตภวังค์ (ภวังค์เดิม), น. = ภวังคจตนะ, ท. = ภวังคุปัจเจตนะ,
ป. = ปญฺจทวาราวชชนะ, วิ = วิญญาณ, สํ = สัมปฏิจฺจนะ, สัน = สันตฺริณะ,
โว = โวภูฏัพพะนะ, ต. = ตทาลัมพะนะ

ฐานของจิต ๑๐ ฐาน หรือ ๒๕ ฐาน

จิต ๘๕ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง ซึ่งทำกิจหรือทำหน้าที่ ๑๔ อย่างดังกล่าวนั้น มีฐานทำกิจ อยู่ ๑๐ ฐาน คือ

๑. ปฏิสนธิฐาน ฐานทำปฏิสนธิกิจ
๒. ภวังคฐาน ฐานทำภวังคกิจ
๓. อาวัชชนฐาน ฐานทำอาวัชชนกิจ
๔. ปัญญวิญญานฐาน ฐานทำกิจของวิญญาน ๕ มีทสสนกิจ เป็นต้น
๕. สัมปฏิจฉนกิจ ฐานทำสัมปฏิจฉนกิจ
๖. สันตีรณฐาน ฐานทำสันตีรณกิจ
๗. ไวกุฐัพพฐาน ฐานทำไวกุฐัพพกิจ
๘. ชวนฐาน ฐานทำชวนกิจ
๙. ตทาลัมพณฐาน ฐานทำตทาลัมพณกิจ
๑๐. จุติฐาน ฐานทำจุติกิจ

จิต (และเจตสิก) ย่อมทำกิจที่ฐานทั้ง ๑๐ นี้เป็นประจำสม่ำเสมอ และต่อเนื่องกัน

ตลอดเวลา

ฐานทั้ง ๑๐ นี้ แบ่งออกโดยละเอียดตามนัยแห่งวิถีจิต เป็น ๒๕ ฐาน คือ

๑. ปฏิสนธิฐาน ๑ ฐาน คือระหว่างจิตกับภวังค์
๒. ภวังคฐาน ๖ ฐาน คือ
  - (๑) ระหว่างปฏิสนธิกับอาวัชชนะ
  - (๒) ระหว่างตทาลัมพณะกับอาวัชชนะ
  - (๓) ระหว่างชวนะ กับอาวัชชนะ
  - (๔) ระหว่างไวกุฐัพพะกับอาวัชชนะ
  - (๕) ระหว่างตทาลัมพณะกับจุติ
  - (๖) ระหว่างชวนะกับจุติ

๓. อาวัชชนฐาน ๒ ฐาน คือ

(๑) ระหว่างภวังค์กับปัญจวิญญาณ

(๒) ระหว่างภวังค์กับชวันะ

๔. ปัญจวิญญาณฐาน ๑ ฐาน คือระหว่างอาวัชชนะกับสัมปฏิจณะ

๕. สัมปฏิจนฐาน ๑ ฐาน คือระหว่างปัญจวิญญาณกับสันตிரณะ

๖. สันตிரณฐาน ๑ ฐาน ระหว่างสัมปฏิจณะกับโฏฐัพพะ

๗. โฏฐัพพะฐาน ๒ ฐาน คือ

(๑) ระหว่างสันตிரณะกับชวันะ

(๒) ระหว่างสันตிரณะกับภวังคะ

๘. ชวันฐาน ๖ ฐาน คือ

(๑) ระหว่างอาวัชชนะกับตทาลัมพะ

(๒) ระหว่างอาวัชชนะกับภวังคะ

(๓) ระหว่างอาวัชชนะกับจตุติ

(๔) ระหว่างโฏฐัพพะกับตทาลัมพะ

(๕) ระหว่างโฏฐัพพะกับภวังคะ

(๖) ระหว่างโฏฐัพพะกับจตุติ

๙. ตทาลัมพะฐาน ๒ ฐาน คือ

(๑) ระหว่างชวันะกับภวังค์

(๒) ระหว่างชวันะกับจตุติ

๑๐. จตุติฐาน ๓ ฐาน คือ

(๑) ระหว่างตทาลัมพะกับปฐิสนธิ

(๒) ระหว่างชวันะกับปฐิสนธิ

(๓) ระหว่างภวังค์กับปฐิสนธิ

เรื่องกิจและฐานของจิตที่กล่าวมานี้ เป็นเรื่องละเอียดอ่อน เพราะการทำงานของจิตนั้น กำหนดตามขณะจิตที่เกิดขึ้นแต่ละขณะ ๆ ไป การเกิดดับของจิตเป็นไปอย่างรวดเร็ว ขนาดที่กำหนดกันว่าชั่วถันนิ้วมือเดียว จิตก็เกิดดับนับได้ถึงแสน โภกฏีครั้ง ดังนั้น การทำงานของจิตจึง

เป็นไปโดยรวดเร็ว หากที่จะเห็นได้ กำหนดได้แต่เพียงว่าจิตนั้นทำงานทุก ๆ ขณะจิต ตามลำดับ
กิจนั้น ๆ นับแต่ปฏิสนธิกิจเป็นต้นไป

ฐานทำงานของจิตที่ว่าเป็นสิ่งละเอียดอ่อน ก็เพราะเป็นฐานของนามธรรม จะกำหนดได้
แต่เพียงว่า ฐานไหนอยู่ระหว่างขณะจิตไหน โดยกำหนดตามลำดับขณะจิตที่ทำกิจนั้น ๆ
เท่านั้น ขอเสนอแนวกำหนดฐานจิตพอเป็นที่สังเกต ดังนี้

ที่ว่า ปฏิสนธิฐาน ๑ ฐาน คือระหว่างจุดกับภวังค์นั้น หมายความว่า ฐานทำ
ปฏิสนธิกิจของจิตนั้นอยู่ระหว่างขณะจิต ๒ ขณะ คือ จุดขณะ กับภวังคขณะ ดังนี้ จุด-ปฏิสนธิ-
ภวังค์

ที่ว่าภวังคฐาน ๖ ฐาน คือ (๑) - (๖) นั้น หมายความว่า ฐานทำภวังคกิจ
ของจิตนั้นอยู่ระหว่างขณะจิตต่าง ๆ เป็น ๖ ฐาน ดังนี้

- (๑) ปฏิสนธิ-ภวังค์-อวิชชนะ
- (๒) ตทาลัมพะนะ-ภวังค์-อวิชชนะ
- (๓) ชวนะ-ภวังค์-อวิชชนะ
- (๔) ไวกุฐัพพะนะ-ภวังค์-อวิชชนะ
- (๕) ตทาลัมพะนะ-ภวังค์-จตุติ
- (๖) ชวนะ-ภวังค์-จตุติ

แม้ฐานอื่น ๆ ก็พึงกำหนดตามนัยนี้ และเรื่องนี้จะเข้าใจได้จะต้องศึกษาเรื่องวิถิจิตด้วย
เมื่อเข้าใจเรื่องวิถิจิตดีแล้ว การศึกษาเรื่องกิจและฐานของจิตก็ง่ายขึ้น

กิจและฐานของเจตสิก

เนื่องด้วยเจตสิกเป็นสิ่งที่เกิดร่วมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต และ
มีวัตถุที่อาศัยเป็นไปอันเดียวกันกับจิต ดังนั้น เมื่อจิตทำหน้าที่อย่างใด เจตสิกก็ทำหน้าที่อย่าง
นั้นด้วย ฐานทำกิจของจิตเป็นอย่างไร อยู่ตรงไหน ตำแหน่งใด ฐานทำกิจของเจตสิกก็เป็นอย่าง
นั้น อยู่ตรงที่ ตรงตำแหน่งเดียวกับจิตนั้น และเจตสิกนั้นเมื่อเกิดขึ้นในจิต ประกอบกับจิตแล้ว
ย่อมทำให้จิตเปลี่ยนแปลงสภาพเป็นต่าง ๆ เช่น เป็นกุศลจิต อกุศลจิต เป็นต้น

กิจของเทศิกนั้นมีส่วนร่วมกันกับของจิต กล่าวคือเทศิกนั้นทำกิจต่าง ๆ ร่วมกับจิตเสมอไป จึงแบ่งออกเป็นกลุ่มตามลักษณะที่ทำกิจแตกต่างกันเป็น ๗ กลุ่ม ดังนี้

(๑) เทศิกมีกิจเดียว คือ เทศิกที่ทำกิจอย่างเดียว คือทำหน้าที่ชวนกิจอย่างเดียว เท่านั้น ได้แก่เทศิก ๑๗ ดวง คือ อกุศลเทศิก ๑๔ วิริยเทศิก ๓ ทั้ง ๑๗ ดวงนี้ทำหน้าที่ เสพอารมณ์ สำเร็จเป็นกุศล เป็นอกุศล ร่วมกันกับอกุศลจิตและอกุศลจิตที่ทำหน้าที่ชวนกิจนั้น

(๒) เทศิกมีกิจ ๔ คือเทศิกที่ทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังคกิจ จุตติกิจ และชวนกิจ เทศิกที่ทำหน้าที่ ๔ อย่างนี้ ได้แก่เทศิก ๒ ดวง คือ อัปปมัญญาเทศิก ๒ ดวง ซึ่งทำหน้าที่ร่วมกับจิตที่ทำหน้าที่ ๔ อย่างนั้น

(๓) เทศิกมีกิจ ๕ คือเทศิกที่ทำหน้าที่ ๕ อย่าง คือทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังคกิจ จุตติกิจ ชวนกิจ และตทาลัมพณกิจ ได้แก่เทศิก ๒๑ ดวง คือ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง ปัญญาเจตสิก ๑ ดวง และฉันทเจตสิก ๑ ดวง เทศิกเหล่านี้ทำหน้าที่ร่วมกับจิต ที่ทำหน้าที่ ๕ อย่างนั้น

(๔) เทศิกมีกิจ ๖ คือเทศิกที่ทำหน้าที่ ๖ อย่าง คือทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังคกิจ จุตติกิจ สันตிரณกิจ ชวนกิจ และตทาลัมพณกิจ ซึ่งเทศิกที่ทำหน้าที่ถึง ๖ อย่างนี้มีดวงเดียว คือ ปิตติเจตสิก และเทศิกดวงนี้ทำหน้าที่ร่วมกับจิตที่ทำงาน ๖ อย่างนั้น

(๕) เทศิกมีกิจ ๗ คือเทศิกที่ทำหน้าที่ ๗ อย่าง คือทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังคกิจ จุตติกิจ อาวัชชนกิจ ไวกุฐัพพณกิจ ชวนกิจ และตทาลัมพณกิจ ซึ่งเทศิกที่ทำหน้าที่ถึง ๗ อย่างนี้มีดวงเดียว คือวิริยเจตสิก และวิริยเจตสิกนี้ทำหน้าที่ร่วมกับจิตที่ทำงาน ๗ อย่างนั้น

(๖) เทศิกมีกิจ ๘ คือเทศิกที่ทำหน้าที่ ๘ อย่าง คือทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังคกิจ จุตติกิจ อาวัชชนกิจ สัมปปฏิจนกิจ สันตிரณกิจ ไวกุฐัพพณกิจ ชวนกิจ และตทาลัมพณกิจ เทศิกที่ทำหน้าที่ ๘ อย่างนี้ ได้แก่เทศิก ๓ ดวง คือ วิตักกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก และ อธิโมกขเจตสิก ซึ่งเทศิก ๓ ดวงนี้ ทำหน้าที่ร่วมกับจิตที่ทำงานที่ ๘ อย่างนั้น

(๗) เทศิกมีกิจ ๑๔ คือเทศิกที่ทำหน้าที่ ๑๔ อย่าง คือทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจเป็นต้น จนถึงทำหน้าที่จุตติกิจ เทศิกที่ทำงานที่ทุกกิจทั้ง ๑๔ กิจนี้ ได้แก่เทศิก ๗ ดวง คือ สัพพสาธารณเจตสิก ๗ ดวง ซึ่งทำหน้าที่ร่วมกับจิตที่ทำงาน ๑๔ อย่างนั้น

ส่วนฐานของเจตสิกนั้น เป็นอย่างเดียวกับฐานของจิต ฐานของจิตเป็นอย่างไร ฐานของเจตสิกเป็นอย่างนั้น

สรุป

จิตที่ทำการต่าง ๆ ที่ฐานต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นนั้น กล่าวโดยสรุปได้ดังนี้

ก. จิตทำการอย่างเดียวกันและมีฐานเดียวกัน ได้แก่จิต ๖๘ ดวง คือ

(๑-๒) จักขุวิญญาณ ๒ ดวง ทำหน้าที่ทสฺสนกิจ ที่ปัญจวิญญาณฐาน

(๓-๔) โสตวิญาณ ๒ ดวง ทำหน้าที่สฺวนกิจ ที่ปัญจวิญญาณฐาน

(๕-๖) ฆานวิญาณ ๒ ดวง ทำหน้าที่ฆายนกิจ ที่ปัญจวิญญาณฐาน

(๗-๘) ชิวหาวิญาณ ๒ ดวง ทำหน้าที่สายนกิจ ที่ปัญจวิญญาณฐาน

(๙-๑๐) กายวิญาณ ๒ ดวง ทำหน้าที่คฺสนกิจ ที่ปัญจวิญญาณฐาน

(๑๑) ปัญทวาราวชชนจิต ๑ ดวง ทำหน้าที่อวชชนกิจ ที่อวชชนฐาน

(๑๒-๑๓) สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง ทำหน้าที่สัมปฏิจฉนกิจ ที่สัมปฏิจฉนฐาน

(๑๔-๖๘) ชวนจิต ๕๕ ดวง ทำหน้าที่ชวนกิจ ที่ชวนฐาน

หมายเหตุ ชวนจิต ๕๕ ดวงนั้น ได้แก่อกุศลจิต ๑๒ ดวง กุศลจิต ๒๑ ดวง

หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง มหากริยาจิต ๘ ดวง มหัคคตกริยาจิต ๕ ดวง โลกุตตรผลจิต ๔ ดวง

ข. จิตที่ทำการ ๒ อย่าง มี ๒ ฐาน ได้แก่จิต ๒ ดวง คือ

(๑) โสมนัสสสันติริณจิต ๑ ดวง ทำหน้าที่สันติริณกิจ ที่สันติริณฐาน

และทำหน้าที่ตทาลัมพณกิจที่ตทาลัมพณฐาน

(๒) มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง ทำหน้าที่อวชชนกิจ ที่อวชชนฐาน

และทำหน้าที่ไวภูรัพพณกิจที่ไวภูรัพพณฐาน

ค. จิตที่ทำการ ๓ อย่าง มี ๓ ฐาน ได้แก่จิต ๕ ดวง คือ

(๑-๕) มหัคคตจิต ๕ ดวง - ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ที่ปฏิสนธิฐาน

- ทำหน้าที่ภวังคกิจ ที่ภวังคฐาน

- ทำหน้าที่จตุตถกิจ ที่จตุตถฐาน

ง. จิตที่ทำกิจ ๔ อย่าง มี ๔ ฐาน ได้แก่จิต ๘ ดวง คือ

- (๑-๘) มหาวิปากจิต ๘ ดวง - ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ที่ปฏิสนธิฐาน
- ทำหน้าที่ภวังคกิจ ที่ภวังคฐาน
  - ทำหน้าที่จุดกิจ ที่จุดฐาน
  - ทำหน้าที่ตทาลัมพนกิจ ที่ตทาลัมพนฐาน

จ. จิตที่ทำกิจ ๕ อย่าง มี ๕ ฐาน ได้แก่จิต ๒ ดวง คือ

- (๑-๒) อุเปกขาสันตிரณจิต 2 ดวง - ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ที่ปฏิสนธิฐาน
- ทำหน้าที่ภวังคกิจ ที่ภวังคฐาน
  - ทำหน้าที่จุดกิจ ที่จุดฐาน
  - ทำหน้าที่สันตிரณกิจ ที่สันตிரณฐาน
  - ทำหน้าที่ตทาลัมพนกิจ ที่ตทาลัมพนฐาน

บทที่ ๘

ความสัมพันธ์ของจิตเจตสิกกับทวาร

จิตเจตสิกมีความสัมพันธ์กับทวารอย่างใกล้ชิด เพราะจะรับอารมณ์ได้ จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยทวาร กล่าวคือ ทวารทั้ง ๖ อันได้แก่ จักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร และมโนทวาร เป็นประตู เป็นทางผ่านของอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ซึ่งจิตและเจตสิกจะต้องรับอารมณ์ทั้ง ๖ นี้ทางทวาร ๖ เหล่านี้

ว่าโดยองค์กรรม คือองค์แห่งปรมาตตกรรม ทวาร ๖ นั้น ได้แก่รูปธรรม และนามธรรม ดังต่อไปนี้

- (๑) จักขุทวาร ได้แก่จักขุปสาทรูป
- (๒) โสตทวาร ได้แก่โสตปสาทรูป
- (๓) ฆานทวาร ได้แก่ฆานปสาทรูป
- (๔) ชิวหาทวาร ได้แก่ชิวหาปสาทรูป
- (๕) กายทวาร ได้แก่กายปสาทรูป
- (๖) มโนทวาร ได้แก่ภวังคจิต

ในทวารเหล่านี้ ๕ ทวารแรก เรียกว่าปัญจทวาร เป็นรูปธรรม ทวารสุดท้ายคือ มโนทวาร เป็นนามธรรม อารมณ์ต่าง ๆ จะผ่านมาจากทวารเหล่านี้ จิตก็จะรับอารมณ์ทางทวารเหล่านี้ หรือเกิดทางทวารเหล่านี้ กล่าวคือ

- จิตที่รับอารมณ์ทางจักขุทวาร เรียกว่า จักขุวิญญาณ
- จิตที่รับอารมณ์ทางโสตทวาร เรียกว่า โสตวิญญาณ
- จิตที่รับอารมณ์ทางฆานทวาร เรียกว่า ฆานวิญญาณ
- จิตที่รับอารมณ์ทางชิวหาทวาร เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ
- จิตที่รับอารมณ์ทางกายทวาร เรียกว่า กายวิญญาณ
- จิตที่รับอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญญาณ

เมื่ออารมณ์ผ่านมาสู่ทวารใด จิตก็จะรับอารมณ์ทางทวารนั้น หรือเกิดขึ้นทางทวารนั้น
ทันที ดังนี้

รูป+จักขุทวาร+จักขุวิญญาณ

สีททะ+โสตทวาร+โสตวิญญาณ

คันธะ+ฆานทวาร+ฆานวิญญาณ

รส+ชีวาทวาร+ชีวหาวิญญาณ

โภกฐัพพะ+กายทวาร+กายวิญญาณ

สัมมารัมมณะ+มโนทวาร+มโนวิญญาณ

จิตที่รับอารมณ์ทางทวารหนึ่ง ๆ นั้น มิได้มีเฉพาะปัญจวิญญาณและมโนวิญญาณเท่านั้น
แต่ยังมีจิตดวงอื่น ๆ เกิดขึ้นก่อนและเกิดขึ้นติดตามมาด้วย ตามลักษณะแห่งจิตคู่ปะาทะ ดังนั้น
จิตที่รับอารมณ์ทางทวารนั้น ๆ ทุก ๆ ดวง จึงรวมเรียกว่า จักขุทวาริกจิต โสตทวาริกจิต
ฆานทวาริกจิต ชิวาทวาริกจิต กายทวาริกจิต และมโนทวาริกจิต ตามลำดับ
และจิตที่รับอารมณ์ทางทวารเหล่านี้ หรือเกิดขึ้นทางทวารเหล่านี้ทั้งหมด รวมเรียกว่า ทวาริกจิต

ทวาริกจิต ๖ ประเภท

๑. จักขุทวาริกจิต มี ๔๖ ดวง คือ

- (๑) ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง
- (๒) จักขุวิญญาณ ๒ ดวง
- (๓) สัมปฏิจนจิต ๒ ดวง
- (๔) สันตிரณจิต ๒ ดวง
- (๕) โภกฐัพพนจิต ๑ ดวง
- (๖) กามาวจรชวนจิต ๒๕ ดวง
- (๗) ตทาลัมพนจิต (มหาวิปากจิต) ๘ ดวง

รวม ๔๖ ดวง

๒. โสตทวาริกจิต มี ๔๖ ดวง คือ

- (๑) ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง
- (๒) โสตวิญญาณ ๒ ดวง

- (๓) สัมปฏิจจนิจติ ๒ ดวง
  - (๔) สันตนิจติ ๓ ดวง
  - (๕) ไวกุญัพพนิจติ ๑ ดวง
  - (๖) กามาวจรชนนิจติ ๒๕ ดวง
  - (๗) ตทาลัมพนนิจติ (มหาวิปากนิจติ) ๘ ดวง
- รวม ๔๖ ดวง

๓. ฆนททวาริกนิจติ มี ๔๖ ดวง คือ

- (๑) ปญจวาราวัชนนิจติ ๑ ดวง
  - (๒) ฆนทวิญญาน ๒ ดวง
  - (๓) สัมปฏิจจนิจติ ๒ ดวง
  - (๔) สันตนิจติ ๓ ดวง
  - (๕) ไวกุญัพพนนิจติ ๑ ดวง
  - (๖) กามาวจรชนนิจติ ๒๕ ดวง
  - (๗) ตทาลัมพนนิจติ (มหาวิปากนิจติ) ๘ ดวง
- รวม ๔๖ ดวง

๔. ชิวหาทวาริกนิจติ มี ๔๖ ดวง คือ

- (๑) ปญจวาราวัชนนิจติ ๑ ดวง
  - (๒) ชิวหาวิญญาน ๒ ดวง
  - (๓) สัมปฏิจจนิจติ ๒ ดวง
  - (๔) สันตนิจติ ๓ ดวง
  - (๕) ไวกุญัพพนนิจติ ๑ ดวง
  - (๖) กามาวจรชนนิจติ ๒๕ ดวง
  - (๗) ตทาลัมพนนิจติ (มหาวิปากนิจติ) ๘ ดวง
- รวม ๔๖ ดวง

๕. กายทวาริกจิต มี ๔๖ ดวง คือ

- (๑) ปัญจวาราวัชชนจิต ๑ ดวง
  - (๒) กายวิญญาน ๒ ดวง
  - (๓) สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง
  - (๔) สันตীরณจิต ๓ ดวง
  - (๕) ไวกุฐัพพนจิต ๑ ดวง
  - (๖) กามาวจรชวนจิต ๒๕ ดวง
  - (๗) ตทาลัมพนจิต (มหาวิปากจิต) ๘ ดวง
- รวม ๔๖ ดวง

๖. มโนทวาริกจิต มี ๖๗ ดวง คือ

- (๑) มโนทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง
  - (๒) ชวนจิต ๕๕ ดวง
  - (๓) ตทาลัมพนจิต (มหาวิปากจิต สันตীরณจิต) ๑๑ ดวง
- รวม ๖๗ ดวง

ทวารวินิตมุตตจิต

นอกจากทวาริกจิต ๖ ประเภทดังกล่าวมาแล้ว ยังมีจิตอีกประเภทหนึ่งซึ่งทำหน้าที่พ้นจากทวารทั้ง ๖ นั้น โดยทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ และจุดกิจ จิตประเภทนี้เรียกว่า ทวารวินิตมุตตจิต แปลว่า จิตพ้นจากทวารทั้ง ๖ มี ๑๕ ดวง คือ

- (๑) อุปกขาสันตীরณจิต ๒ ดวง
- (๒) มหาวิปากจิต ๘ ดวง (ไม่แน่นอน)
- (๓) มหัคคตวิปากจิต ๕ ดวง (ไม่แน่นอน)

พึงเข้าใจว่าจิตทั้งหมดตามที่กล่าวมานี้ เมื่อแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ คงได้ ๒ ประเภท คือ ประเภททวาริกจิต และทวารวินิตมุตตจิต

ทวาริกจิต ๖ ประเภท ประเภทละ ๔๖ ดวง เป็นจิต ๒๗๖ ดวง หักดวงที่ซ้ำกันออก ๑๕๖ ดวง คงเหลือ ๘๐ ดวง ($๔๖ \times ๖ = ๒๗๖ - ๑๙๖ = ๘๐$ ดวง) ทวารวินิตมุตตจิต ๑๕ ดวง หักที่ซ้ำกันออก ๑๐ ดวง คงเหลือ ๕ ดวง ($๑๕ - ๑๐ = ๕$) รวมเป็นจิตทั้งสิ้น ๘๕ ดวง

จิต ๕ ประเภท

จิต ๘๕ ดวงนั้น เมื่อแบ่งประเภทตามที่เกิดทางทวารเดียวกัน กับที่พ้นจากทวารท่าน แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. เอกทวาริกจิต จิตเกิดทางทวารเดียว มี ๓๖ ดวง
๒. ปัญจทวาริกจิต จิตเกิดทางทวาร ๕ มี ๓ ดวง
๓. นทวาริกจิต จิตเกิดทางทวาร ๖ มี ๓๑ ดวง
๔. นทวาริกจิต หรือทวารวินิมุตตจิต มี ๑๐ ดวง (ไม่แน่นอน)
๕. ทวารวินิมุตตจิต มี ๕ ดวง (แน่นอน)

รวม ๘๕ ดวง

จิตประเภทที่ ๑ คือจิตที่เกิดทางทวารเดียว หรือรับอารมณ์ทางทวารเดียว ได้แก่ จิต ๓๖ ดวง คือ

(๑) ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ดวง เกิดทางทวารเดียว คือจักขุทวาร หรือโสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร หรือกายทวาร

(๒) อัปปนาชวณจิต ๒๖ ดวง คือ มหัคคตชวณจิต ๑๘ ดวง โลกุตตรชวณจิต ๘ ดวง ทั้ง ๒๖ ดวงนี้เกิดทางทวารเดียว หรือรับอารมณ์ทางทวารเดียว คือมโนทวาร

จิตประเภทที่ ๒ คือจิตที่เกิดทางทวารทั้ง ๕ ได้แก่จิต ๓ ดวง คือ มโนธาตุทั้ง ๓ คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง ทั้ง ๓ ดวงนี้ เกิดทางทวาร ๕ หรือรับอารมณ์ทางทวาร ๕ (เว้นมโนทวาร)

จิตประเภทที่ ๓ ได้แก่จิตที่เกิดทางทวาร ๖ หรือรับอารมณ์ทางทวาร ๖ ได้แก่จิต ๓๑ ดวง คือ

- (๑) โสมนัสสสันติริณจิต ๑ ดวง
- (๒) มโนทวาราวชชนิจ ๑ ดวง
- (๓) กามชวณจิต ๒๙ ดวง (ดูบทที่ ๗)

จิตทั้ง ๓๑ ดวงนี้เกิดทางทวาร ๖ หรือรับอารมณ์ทางทวาร ๖

จิตประเภทที่ ๔ ได้แก่จิตที่เกิดทางทวาร ๖ ก็ได้ เป็นทวารวินิมุตตจิต พ้นจาก ทวารทั้ง ๖ ก็ได้ ซึ่งได้แก่จิต ๑๐ ดวง คือ (อุปกขาสันติริณจิต ๒ ดวง มหาวิปากจิต ๘ ดวง

จิตประเภทที่ ๕ เป็นจิตที่พ้นจากทวาร ๖ คือจิตที่ไม่เกิดทางทวาร ๖ หรือไม่รับ
อารมณ์ทางทวาร ๖ อย่างแน่นอน ใจได้แก่จิต ๕ ดวง คือ มหัคคตวิปากจิต ๕ ดวง นั่นเอง
ตามที่กล่าวมาตั้งแต่ต้น แสดงให้เห็นว่าจิตกับทวารนั้นมีความสัมพันธ์กันเสมอ เพราะ
ธรรมชาติของจิตนั้นเป็นสิ่งที่รับรู้อารมณ์ แสงหาอารมณ์อยู่เสมอ เปลี่ยนอารมณ์อยู่เรื่อย ๆ
จากอารมณ์หนึ่งไปสู่อารมณ์หนึ่งอย่างรวดเร็วที่สุด และการรับอารมณ์นั้นส่วนใหญ่ก็รับทางทวาร ๖
แต่มีจิตบางดวงจำนวน ๕ ดวงเท่านั้น ที่ไม่ต้องอาศัยทวาร ไม่มีความสัมพันธ์กับทวาร

เจตสิกกับทวาร

โดยที่เจตสิกเป็นสิ่งที่เกิดร่วมกับจิต มีฐานะอย่างเดียวกับจิต เมื่อประกอบกับจิตชนิด
ใดก็มีฐานะเช่นเดียวกับจิตชนิดนั้น จิตเกิดขึ้นทางทวารใด รับอารมณ์ทางทวารใด เจตสิกก็เกิด
ขึ้นทางทวารนั้น รับอารมณ์ทางทวารนั้น ดังนั้น เจตสิกจึงมีความสัมพันธ์กับทวาร เป็นแบบกับ
จิต เช่น

(๑) วิรติเจตสิก ๓ ดวง เมื่อประกอบโลกุตตรจิต ก็ย่อมเกิดทางมโนทวารอย่างเดียว
เช่นเดียวกันกับโลกุตตรจิตนั้น

(๒) อัปมัชฌญาเจตสิก ๒ ดวง เมื่อประกอบกับมหัคคตจิต ก็ย่อมเกิดทางมโนทวาร
รับอารมณ์ทางมโนทวารอย่างเดียว เช่นเดียวกันกับมหัคคตจิตนั้น

(๓) เจตสิก ๕๒ ดวง เมื่อประกอบกับจิต ๘๐ ดวง (เว้นมหัคคตวิปากจิต ๕ ดวง)
ก็ย่อมเกิดทางทวาร ๖

(๔) เจตสิก ๓๕ ดวง คืออัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง
(เว้นวิรติเจตสิก ๓ ดวง) เมื่อประกอบกับมหัคคตวิปากจิต ๕ ดวงนั้น ก็เป็นทวารวิมุตตเจตสิก
คือเป็นเจตสิกที่พ้นทวาร ไม่อาศัยทวาร เช่นเดียวกันกับมหัคคตวิปากจิตนั้น

การศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ของจิตและเจตสิกกับทวาร มีความมุ่งหมายเพื่อให้ทราบว่า
รูปธรรมกับนามธรรมนั้นเป็นของคู่กันอยู่เสมอ ขณะที่ได้เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้
ลิ้มรส ได้ถูกต้องโผฏฐัพพะ และรับธรรมารมณ์ นามกับรูปก็ต้องเกิดร่วมกัน เป็นของคู่กันอยู่
เสมอ เช่นรูปผ่านมาทางจักขุทวาร (รูป+จักขุทวาร) ก็เป็นการกระทำกันระหว่างรูปธรรม

ทั้งสอง เมื่อเกิดอุกขุวิญญาณ รับรู้รูปารมณฺ์นั้น ก็เป็นการประจวบกันระหว่างรูปธรรมกับนามธรรม และรูปธรรมนามธรรมนั้นก็เป็นที่เกิดดับอยู่ทุกขณะจิต คั้งนั้น รูปธรรม นามธรรม จึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การพิจารณาเห็นรูปธรรมและนามธรรมดังกล่าวนี้ เรียกว่าเห็นสภาวะธรรม เป้าหมายสำคัญที่สุดของการศึกษาเรื่องปรมัตถธรรม ก็เพื่อให้รู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมดังกล่าวนี้

บทที่ ๕

ความสัมพันธ์ของจิตกับอารมณ์

ก. อารมณ์ ๖ ประเภท

สิ่งที่เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต เป็นที่ข้องเกี่ยวของจิต หรือจิตชอบคิด ชอบแสวงหา ชอบเสพเสมอ เรียกว่าอารมณ์ จิตกับอารมณ์มีความสัมพันธ์กันตลอดเวลา เพราะธรรมชาติของจิตนั้นจะมีอารมณ์เป็นที่ยึด เป็นที่เกาะเสมอ จะปราศจากอารมณ์ไปไม่ได้เลย

สิ่งที่เป็นอารมณ์ของจิตนั้น แม้จะมีมากมายหลายอย่าง แต่กำหนดตามความสามารถของทวารที่จะรับอารมณ์นั้น ๆ ได้มีเพียง ๖ อย่างเท่านั้น คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โภกฐัพพารมณ์ และฉัมมารมณ์

๑. รูปารมณ์ อารมณ์คือรูป ได้แก่สี (วันฉะ) มิสิดำ สีแดง เป็นต้น อารมณ์นี้เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตทางจักขุทวาร หรือผ่านมาทางจักขุทวาร

๒. สัททารมณ์ อารมณ์คือเสียง มีเสียงคน เสียงสัตว์ เป็นต้น อารมณ์นี้เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตทางโสตทวาร หรือผ่านทางโสตทวาร

๓. คันธารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น มีกลิ่นหอม กลิ่นเหม็น เป็นต้น อารมณ์นี้เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตทางฆานทวาร หรือผ่านทางฆานทวาร

๔. รสารมณ์ อารมณ์คือรส มีรสเค็ม รสเปรี้ยว เป็นต้น อารมณ์นี้เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตทางชีวาทวาร หรือที่ผ่านมาทางชีวาทวาร

๕. โภกฐัพพารมณ์ อารมณ์คือสัมผัสทางกาย มีเย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น อารมณ์นี้เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตทางกายทวาร หรือที่ผ่านมาทางกายทวาร

๖. ฉัมมารมณ์ อารมณ์คือสภาวะที่รับได้ทางใจ โดยเฉพาะ ได้แก่ สภาวะธรรม ๖ ประการ คือ ปสาทรูป สุขุมรูป จิต เจตสิก นิพพาน และบัญญัติ อารมณ์ ๖ อย่างนี้เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตทางมโนทวาร หรือที่ผ่านมาทางมโนทวาร

อภยธรรม ๕ ประเภทแรก มีรูปธรรมเป็นต้นนั้น เป็นรูปธรรมอย่างเดียว ส่วน
ประเภทสุดท้าย คืออภยธรรมนั้น เป็นได้ทั้งรูปธรรม นามธรรม กล่าวคือ ปสาทรูป สุขุมรูป
เป็นรูปธรรม จิต เจตสิก นิพพาน เป็นนามธรรม ส่วนบัญญัติ เป็นบัญญัติธรรม
ซึ่งมิใช่นามธรรม หรือรูปธรรม ในปรมัตถธรรม เป็นเพียงนามหรือรูปที่ชาวโลกบัญญัติขึ้น
และยอมรับกันอัน เป็นสมมุติสัจจะเท่านั้น
จิตที่รับอารมณ์ ๖ ทางทวาร ๖ นั้น จัดเป็นคู่ ๆ กันตามทวารทั้ง ๖ ดังนี้

(ตาราง)

และพึงเข้าใจว่าอารมณ์ ๕ ข้างต้น หมายเอาเฉพาะปัจจุบันนารมณ์เท่านั้น ส่วนอารมณ์
สุดท้าย คืออภยธรรมนั้น เป็นได้ทั้งปัจจุบัน อดีต อนาคต หรือกาลวินิมุต ดังนี้

๑. รูปธรรม คือสีต่าง ๆ ที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น เป็นอารมณ์ของจักขุทวาริกจิต
แม้ทั้ง ๔๖ ดวง

๒. สัททารมณ์ คือเสียงต่าง ๆ ที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น เป็นอารมณ์ของโสต-
ทวาริกจิต แม่ทั้ง ๔๖ ดวง

๓. คันธารมณ์ คือกลิ่นต่าง ๆ ที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น เป็นอารมณ์ของฆาน-
ทวาริกจิต แม่ทั้ง ๔๖ ดวง

๔. รสธารมณ์ คือรสต่าง ๆ ที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น เป็นอารมณ์ของชีวาทวาริกจิต
แม่ทั้ง ๔๖ ดวง

๕. โผฏฐัพพารมณ์ คือสัมผัสต่าง ๆ ที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น เป็นอารมณ์ของ
กายทวาริกจิต แม่ทั้ง ๔๖ ดวง

๖. ชัมมารมณ์ คือสภาวะ ๖ อย่าง ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และ
กาลวินิมุต คือพ้นจากกาลทั้ง ๓ (นิพพาน) จัดเป็นอารมณ์ของมโนทวาริกจิต แม่ทั้ง ๖๗ ดวง
มีอารมณ์พิเศษอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งว่าโดยสภาวะก็ได้แก่อารมณ์ ๖ อย่างนั่นเอง
แต่เป็นอารมณ์ที่สมมุติกันว่า เป็น กรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๓ อย่างนี้
จะเป็นปัจจุบัน อดีต หรือเป็นบัญญัติก็ได้ โดยเป็นอารมณ์ของทวารวินิมุตตจิต ๑๕ ดวง ที่ทำ
หน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ และจุตกิจ และจิตที่ทำงานเหล่านี้ก็เรียกว่า ปฏิสนธิจิต ภาวังกิจ
และจุตจิต กล่าวคือ มทวาริกจิต หรือ ทวารวินิมุตตจิต อันได้แก่จิต ๑๕ ดวง คือ
อุปกขาสันตிரณจิต ๒ ดวง มหาวิปากจิต ๘ ดวง และมหัคคตวิปากจิต ๕ ดวง รวม ๑๕ ดวงนี้
ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ และจุตกิจ โดยอาศัยทวาร หรือไม่ต้องอาศัยทวาร ก็ได้
จิตทั้ง ๑๕ ดวงนี้มีอารมณ์เป็นพิเศษ คือ เป็นอารมณ์เรียกชื่อพิเศษว่า กรรมอารมณ์ กรรม-
นิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ หรือจะเรียกสั้น ๆ ว่า กรรม กรรมนิมิต คตินิมิต
ดังนี้ก็ได้

พึงเข้าใจว่า ในเวลาใกล้จะตายนั้น คนและสัตว์ (เว้นพระอรหันต์และอสังขยัตตต์
เพราะพระอรหันต์ไม่มีการเกิดขึ้นอีกแล้ว และอสังขยัตตต์ก็ไม่มีจิต จึงไม่มีอารมณ์) จะต้องม
กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏแก่ขวนจิต ใน
มรณาสันนวิถี กล่าวคือ

๑. กรรมอารมณ์ มีได้ทั้งที่เป็นฝ่ายกุศลกรรมและอกุศลกรรม ที่เป็นฝ่ายกุศล-
กรรม เช่น การให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ตนเคยทำอะไร เคยทำมาอย่างไร กุศลกรรมนั้น

ก็จะปรากฏอย่างนั้นในมโนทวาร แล้วมรณาสันนชวณจิตก็จะยึดกุศลกรรมนั้นเป็นอารมณ์ ที่เป็นฝ่ายอกุศลกรรม เช่น ฆ่าสัตว์ เบียดเบียนสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม เป็นต้น ตนเคยทำกรรมใด เคยทำมาอย่างไร อกุศลกรรมนั้นจะปรากฏอย่างนั้นในมโนทวาร แล้วมรณาสันนชวณจิตก็จะยึดอกุศลกรรมนั้นเป็นอารมณ์

กรรมอารมณ์นี้ปรากฏทางมโนทวารทางเดียว ไม่ปรากฏทางปัญจทวาร เพราะเป็นอดีตอารมณ์ คือเป็นกรรมในอดีต ตนเคยทำมาอย่างไร ก็ทำให้จิตนึกน้อมสิ่งนั้น กรรมนั้นมาเป็นอารมณ์ เป็นแต่นึกได้ คิดได้ในใจ ไม่ถึงกับเป็นภาพมาปรากฏ อย่างนี้เรียกว่ามีกรรมอารมณ์ปรากฏในใจ เมื่อมีกรรมอารมณ์เป็นกุศล กุศลกรรมนั้นก็จะนำไปสู่สุคติ ถ้ามีกรรมอารมณ์เป็นอกุศล อกุศลกรรมนั้นก็จะนำไปสู่ทุคติ

๒. กรรมนิมิตอารมณ์ หมายถึงสิ่งที่ใช้ประกอบกรรมปรากฏเป็นภาพขึ้นในใจ เช่น เครื่องมือ เครื่องใช้ ปัจจัยต่าง ๆ ที่ตนเคยใช้ประกอบนั้น ๆ มีได้ที่เป็นฝ่ายกุศล และอกุศล ที่เป็นกุศลก็จะทำให้เกิดภาพการทำบุญปรากฏทางใจ เช่น ภาพเครื่องสักการบูชา ภาพการบริจาคทาน ภาพโบสถ์ ภาพศาลาที่ตนเคยสร้าง เป็นต้น มรณาสันนชวณจิตก็จะยึดห่วงเอาภาพกุศลกรรมนั้นเป็นอารมณ์ ที่เป็นฝ่ายอกุศลก็จะมีภาพการประกอบกรรมชั่วปรากฏขึ้นทางใจ เช่น ภาพศาสตราวุธที่เคยใช้ประกอบอกุศลกรรม ภาพเครื่องดักสัตว์ ภาพการลักทรัพย์ เป็นต้น จะปรากฏขึ้นในใจ มรณาสันนชวณจิตก็จะยึดห่วงเอาภาพกุศลกรรมนั้นเป็นอารมณ์ เมื่อมีกรรมนิมิตอารมณ์เป็นกุศล ก็จะนำไปสู่สุคติ ถ้ามีกรรมนิมิตอารมณ์เป็นอกุศล ก็จะนำไปสู่ทุคติ

๓. คตินิมิตอารมณ์ หมายถึงภาพแห่งคติ แห่งภพ แห่งชาติ ที่จะไปเกิด ปรากฏขึ้นในใจ อาจเป็นภาพสุคติหรือทุคติก็ได้ ถ้าจะไปสู่สุคติ ก็จะเห็นมีภาพวิมาน ภาพปราสาท ภาพทิพย์สมบัติ หรือภาพพระสงฆ์ วัฑฒารามอันสวยงาม ปรากฏขึ้นในมโนทวาร ถ้าจะไปสู่ทุคติ ก็จะปรากฏมีภาพเปลวไฟ เหวล็ก ถ้ำลึก ความมืด หรือภาพสัตว์ร้าย เป็นต้น ปรากฏขึ้นในมโนทวาร

สำหรับผู้จะเกิดเป็นรูปพรหม อรูปพรหมนั้น จะปรากฏเฉพาะกรรมนิมิตอารมณ์ อย่างเดียว โดยมรณาสันนชวณจิตจะยึดเหนี่ยวเอาบัญญัติธรรมหรือมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์ตามควรแก่ฌานที่ได้บรรลุนั้น ๆ

ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า อารมณ์พิเศษทั้ง ๓ คือ กรรมอารมณ์ กรรมนิมิต-
อารมณ์ คตินิมิตอารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมจะปรากฏขึ้นทางใจของผู้ใกล้จะตายเสมอ
และอารมณ์ทั้ง ๓ นั้นว่าโดยสภาวะก็ได้แก่อารมณ์ ๖ อย่างนั่นเอง อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเรียกชื่อ
เป็นพิเศษ ๓ อย่างดังกล่าวนั้น ปรากฏเป็นอารมณ์ของทวารวิมุตตจิต ๑๕ ดวง ซึ่งทำหน้าที่
ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิต ภวังคจิต
และจุติจิตนั่นเอง กล่าว

กรรมอารมณ์ก็คือ รัมมารมณ ซึ่งเกิดขึ้นทางมโนทวารนั่นเอง และเป็นอารมณ์
ที่เป็นอดีต

กรรมนิมิตอารมณ์ ได้แก่อารมณ์ทั้ง ๖ อย่างใดอย่างหนึ่ง ปรากฏขึ้นทางทวาร
ทั้ง ๖ เป็นอารมณ์ที่เป็นอดีตและปัจจุบันด้วย

คตินิมิตอารมณ์ ก็ได้แก่รัมมารมณนั่นเอง ซึ่งปรากฏทางมโนทวารอย่างเดียว
และเป็นอารมณ์ปัจจุบันอย่างเดียว

ข. อารมณ์ ๔ ประเภท

อารมณ์ทั้ง ๖ อย่างนั้น แบ่งตามประเภทของจิตที่รับอารมณ์เหล่านี้ได้เป็น

๕ ประเภท คือ

๑. กามารมณ อารมณ์ของกามาวจรจิต

๒. มหัคคตารมณ อารมณ์ของมหัคคตจิต

๓. ปัญญุตตารมณ อารมณ์คือปัญญุตติ

๔. นิพพานารมณ อารมณ์คือนิพพาน

อารมณ์ประเภทที่ ๑ หมายถึงอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ
รสารมณ โสภฐัพพารมณ และรัมมารมณ เฉพาะที่เป็นอารมณ์ของกามาวจรจิต

อารมณ์ประเภทที่ ๒ หมายถึงวิญญาณณัญญาตคณานกุศลจิต ๓ ดวง (กุศล
วิปาก กิริยา) เนวสัญญานาสัญญายตคณจิต ๓ ดวง (กุศล วิปาก กิริยา) และปัญญุตติธรรม ซึ่ง
เป็นอารมณ์ของมหัคคตจิต

อารมณ์ประเภทที่ ๓ ได้แก่ปัญญุตติ ๒ ประการ คือ อัถตปัญญุตติ และสัททปัญญุตติ
ซึ่งเป็นอารมณ์ของมหัคคตจิต

อัครบัญญัติ นั้น ได้แก่สิ่งที่บัญญัติขึ้นใหม่ดัดขึ้น เพื่อให้รู้ความหมายของรูปธรรม และนามธรรม เช่น กสิณ อสุภะ กายคตาสติ เป็นต้น

สัตถบัญญัติ นั้น ได้แก่สิ่งที่บัญญัติขึ้น หรือศัพท์ที่บัญญัติขึ้น ใช้เรียกสิ่งต่าง ๆ พอได้ยินเสียงเท่านั้น ก็นึกเห็นรูปร่างหรือลักษณะสิ่งเหล่านั้นได้ เช่น ต้นไม้ ภูเขา แม่น้ำ เป็นต้น

อารมณ์ประเภทที่ ๔ ได้แก่กรรมมรรณที่เป็นคลกุตตระ ซึ่งเป็นอารมณ์ของมกคจิต และผลจิต โดยเฉพาะ

จำนวนจิตที่ยึดหน่วยอารมณ์ ๔ ประเภท

จิตที่รับอารมณ์หรือยึดหน่วย ๔ ประเภทนั้น มีกำหนดเป็นส่วนแน่นอน (เอกกันตะ) ดังนี้

๑. จิตยึดหน่วยกามารมณ์ จำนวน ๒๕ ดวง ได้แก่ ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ดวง ซึ่งยึดหน่วยปัญจารมณ์ โดยเฉพาะที่เป็นปัจจุบัน มโนธาตุ ๓ ดวง (คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒) ที่ยึดหน่วยเฉพาะปัญจารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง และ หลิตุปปาทจิต ๑ ดวง ซึ่งยึดหน่วยอารมณ์ทั้ง ๖ เฉพาะที่เป็นกามารมณ์

๒. จิตที่ยึดหน่วยมหัคคตารมณ์ ได้แก่จิต ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาชตนจิต ๓ ดวง (กุศล วิบาก กิริยา) เนวตัณณานาตัณญาชตนจิต ๓ ดวง (กุศล วิบาก กิริยา)

๓. จิตที่ยึดหน่วยปัญญุตตารมณ์ ได้แก่จิต ๒๑ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ ซึ่งรับบัญญัติ (คือ กสิณ อสุภะ กายคตาสติ อานาปานสติ และพรหมวิหาร) เป็นอารมณ์ อากาสาณัญญาชตนจิต ๓ ดวง ซึ่งยึดหน่วยกสิณคฺขมาภูมิกาสบัญญัติเป็นอารมณ์ และอากิญจัญญาชตนจิต ๓ ดวง ซึ่งยึดหน่วยนตถิกาวบัญญัติเป็นอารมณ์

๔. จิตที่ยึดหน่วยนิพพานารมณ์ ได้แก่โลกุตตรจิต ๘ ดวง คือ มกคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง

รวมจิตที่รับอารมณ์ที่แน่นอนจำนวน ๖๐ ดวง (๒๕+๖+๒๑+๘=๖๐)

จิตที่ยึดหน่วยอารมณ์ไม่แน่นอน (อนกนตะ) ได้แก่จิต ๒๕ ดวง ต่อไปนี้ คือ

ก. จิต ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔ ดวง มหากิริยา-วิปยุตตจิต ๔ ดวง รวม ๒๐ ดวงนี้ ยึดหน่วยอารมณ์ได้ทั้งหมด เว้นแต่อารมณ์ที่เป็นโลกุตตระ คือ มกคจิต ๔ ผลจิต ๔ นิพพาน ๑

ข. จิต ๕ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง และปัญจมฆานอกิณญากุศลจิต ๑ ดวง รวม ๕ ดวงนี้ มีอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์ ฯลฯ ธรรมารมณ์ (เว้นอรหัตตมกคจิต และอรหัตตผลจิต)

ค. จิต ๖ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง มหาภิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ปัญจมฆานอกิณญาภิริยาจิต ๑ ดวง รวม ๖ ดวงนี้ มีอารมณ์ ๖ ทั้งหมด ทั้งที่เป็น โลภิยะ บัญญัติ และโลกุตตระ

รวมจิตที่ขีดหน้าอารมณ์ไม่แน่นอน จำนวน ๓๑ ดวง ($20+5+6=31$) หักที่ซ้ำกันออก ๒ ดวง คือ ปัญจมฆานอกิณญากุศลจิต ๑ ดวง ปัญจมฆานอกิณญาภิริยาจิต ๑ ดวง คงเหลือ ๒๙ ดวง

ลักษณะแตกต่างแห่งการรับอารมณ์ของจิต

จิตมีความสัมพันธ์กับอารมณ์ โดยต้องมีอารมณ์เป็นที่ขีดหน้าอยู่เสมอ จะปราศจากอารมณ์หาได้ไม่ แต่การรับอารมณ์หรือการขีดหน้าอารมณ์ของจิตนั้น มีลักษณะแตกต่างกัน คือ จิตบางดวงรับอารมณ์ได้เพียงอย่างเดียว บางดวงก็รับอารมณ์ได้หลายอย่าง กล่าวคือ

๑. จิตรับได้อารมณ์เดียว มี ๒๘ ดวง
๒. จิตรับได้ ๒ อารมณ์ มี ๒ ดวง
๓. จิตรับได้ ๕ อารมณ์ มี ๓ ดวง
๔. จิตรับได้ ๖ อารมณ์ มี ๑๒ ดวง
๕. จิตรับได้ ๑๒ อารมณ์ มี ๓ ดวง
๖. จิตรับได้ ๑๔ อารมณ์ มี ๕ ดวง
๗. จิตรับได้ ๒๕ อารมณ์ มี ๓ ดวง

ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. จิตรับได้อารมณ์เดียว มี ๒๘ ดวง ได้แก่
  - จักขุวิญญาณ ๒ ดวง รับรูปารมณ์ ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
  - โสตถิวิญญาณ ๒ ดวง รับสัททารมณ์ ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
  - ฆานาวิญญาณ ๒ ดวง รับคันธารมณ์ ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
  - ชิวหาวิญญาณ ๒ ดวง รับรสารมณ์ ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว

- กายวิญญาน ๒ ดวง รับโกฎฐัพพารมณฺ์ ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
- อากาสนัญญาตจนจิต ๓ ดวง รับอารมณฺ์เดียว คือ กสิณุกขมาภูมิกาสบัญญัติ
- อากิญจัญญาตจนจิต ๓ ดวง รับอารมณฺ์เดียว คือนัตถิกาวบัญญัติ
- วิญญาณัญญาตจนกุสลจิต ๑ ดวง วิปากจิต ๑ ดวง รับอารมณฺ์เดียว คือ อากาสนัญญาตจนกุสล ที่เคยเกิดแก่ตนในภพนี้หรือภพก่อนอย่างเดียว
- เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตจนกุสลจิต ๑ ดวง วิปากจิต ๑ ดวง รับอารมณฺ์เดียว คือ อากิญจัญญาตจนกุสล ที่เคยเกิดแก่ตนในภพนี้ หรือ ในภพก่อนอย่างเดียว
- โลกุตตรจิต ๘ ดวง รับอารมณฺ์เดียว คือ นิพพาน

๒. จิตรับได้ ๒ อารมณฺ์ มี ๒ ดวง คือ

- วิญญาณัญญาตจนกิริยาจิต ๑ ดวง รับได้ ๒ อารมณฺ์ คือ อากาสนัญญาตจนกุสล ที่เคยเกิดแก่ตนในภพนี้หรือภพก่อน ๑ กับ อากาสนัญญาตจนกิริยา ที่เคยเกิดแก่ตนในภพนี้ ๑
- เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตจนกิริยาจิต ๑ ดวง รับได้ ๒ อารมณฺ์ คือ อากิญจัญญาตจนกุสล ที่เคยเกิดแก่ตนในภพนี้หรือในภพก่อน ๑ อากิญจัญญาตจนกิริยา ที่เคยเกิดแก่ตนในภพนี้ ๑

๓. จิตรับได้ ๕ อารมณฺ์ มี ๓ ดวง คือ

- มโนธาตุ ๓ คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง สัมปฏิทจนจิต ๒ ดวง รับอารมณฺ์ได้ ๕ คือ รูปารมณฺ์ ฯลฯ โกฎฐัพพารมณฺ์ ใดๆอย่างหนึ่ง

๔. จิตรับได้ ๖ อารมณฺ์ มี ๑๒ ดวง คือ

- หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง รับอารมณฺ์ได้ทั้ง ๖ คือ รูปารมณฺ์ ฯลฯ ชัมมารมณฺ์ ใดๆอย่างหนึ่ง

๕. จิตรับได้ ๑๒ อารมณฺ์ มี ๓ ดวง คือ

- รูปาจรปัญจมณาน ๓ ดวง (กุสล-วิปาก-กิริยา) รับอารมณฺ์ที่ได้ ๑๒ อารมณฺ์ คือ กสิณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ อุเปกขาพรหมวิหาร ๑

๖. จิตรับได้ ๑๔ อารมณฺ์ มี ๕ ดวง คือ

- รูปาจรทุติยฌานจิต ๓ ดวง ตติยฌานจิต ๓ ดวง และจตุตถฌานจิต ๓ ดวง
รับได้ ๑๔ อารมณ์ คือ กสิณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ พรหมวิหาร ๓ คือ
เมตตา กรุณา มุทิตา

๗. จิตรับได้ ๒๕ อารมณ์ มี ๓ ดวง คือ

- รูปาจรปฐมฌานจิต ๓ ดวง รับได้ ๒๕ อารมณ์ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐
กายคตาสติ ๑ อานาปานสติ ๑ พรหมวิหาร ๓ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา
โดยพรหมวิหาร ๓ ข้อนี้อาศัยตัวบัญญัติเป็นอารมณ์ คือมีผู้นำรัก นำพอใจ ผู้
ตกทุกข์ และผู้มีความสุขเป็นอารมณ์ตามลำดับ

ความสัมพันธ์ของเจตสิกกับอารมณ์

เนื่องด้วยเจตสิกมีลักษณะร่วมกับจิตอยู่ ๔ ประการ คือ เกิดพร้อมกันกับจิต คับพร้อม
กันกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต และมีวัตถุที่อาศัยเป็นไปอย่างเดียวกันกับจิต ดังนั้น เมื่อจิต
รับอารมณ์อย่างใด ยึดหน่วงอารมณ์ใด เจตสิกก็รับอารมณ์อย่างนั้น ยึดหน่วงอารมณ์นั้น ซึ่งมี
หลักเกณฑ์พอกำหนดได้ ดังนี้

๑. เจตสิกทั้ง ๕๒ ดวง รับสัมผัสอารมณ์ได้ทุกชนิด

๒. เจตสิก ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง) รับปัญจอารมณ์ได้ทั้งหมด

๓. อุกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง รับได้ทั้ง ๖ อารมณ์ เฉพาะที่เป็นโลกิยะและบัญญัติ

๔. อิศสาเจตสิก ๑ ดวง รับได้ทั้ง ๖ อารมณ์ เฉพาะที่เป็นพหิทถารมณ์

๕. โลกยวิริติเจตสิก ๓ ดวง รับได้ทั้ง ๖ อารมณ์ เฉพาะที่เป็นกามารมณ์

๖. โลกุตตรวิริติเจตสิก ๓ ดวง รับได้เฉพาะสัมผัสอารมณ์ ที่เป็นนิพพาน

๗. อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง รับได้เฉพาะสัมผัสอารมณ์ที่เป็นสัตว์บัญญัติและพหิท-
ถารมณ์

๘. เจตสิก ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง
และปัญญาเจตสิก ๑ ดวง รับได้ทั้ง ๖ อารมณ์ ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ ทั้งที่เป็นอดีต
อนาคต ปัจจุบัน กาลวินิมุต อัชฌัตตารมณ์ และพหิทถารมณ์

บทที่ ๑๐

ความสัมพันธ์ของจิต เจตสิก กับวัตถุ

วัตถุ ในที่นี้หมายถึงรูปธรรม ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัย หรือเป็นที่เกิดของจิตและเจตสิก
ได้แก่รูปธรรม ๖ อย่าง คือ

๑. จักขุวัตถุ ได้แก่จักขุปสาทรูป เป็นที่อยู่อาศัยของจักขุวิญญาณ ๒ ดวง
๒. โสทวัตถุ ได้แก่โสตปสาทรูป เป็นที่อยู่อาศัยของโสทวิญญาณ ๒ ดวง
๓. ฆานวัตถุ ได้แก่ฆานปสาทรูป เป็นที่อยู่อาศัยของฆานวิญญาณ ๒ ดวง
๔. ชิวหาวัตถุ ได้แก่ชิวหาปสาทรูป เป็นที่อยู่อาศัยของชิวหาวิญญาณ ๒ ดวง
๕. กายวัตถุ ได้แก่กายปสาทรูป เป็นที่อยู่อาศัยของกายวิญญาณ ๒ ดวง
๖. หทยวัตถุ ได้แก่หทยรูป เป็นที่อยู่อาศัยของจิต ๑๕ ดวง คือ มโนธาตุ ๑ และ
มโนวิญญาณธาตุ ๑๖

จิตทั้ง ๘๕ ดวงนั้น เมื่อก้าวโดยความเป็นธาตุ ก็ได้แก่ปัญจวิญญาณธาตุ มโนธาตุ
และมโนวิญญาณธาตุ อันรวมเรียกว่าวิญญาณธาตุ ๗ คือ

๑. จักขุวิญญาณธาตุ ได้แก่จักขุวิญญาณ ๒ ดวง
๒. โสทวิญญาณธาตุ ได้แก่โสทวิญญาณ ๒ ดวง   จิต ๑๐ ดวงนี้เรียกว่า
๓. ฆานวิญญาณธาตุ ได้แก่ฆานวิญญาณ ๒ ดวง   ทวิปัญจวิญญาณ
๔. กายวิญญาณธาตุ ได้แก่กายวิญญาณ ๒ ดวง   หรือปัญจวิญญาณธาตุ
๕. มโนธาตุ ได้แก่มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง สัมปฏิจจนจิต ๒ ดวง
๖. มโนวิญญาณธาตุ ได้แก่จิตที่เหลือ ๑๖ ดวง

ความสัมพันธ์ของจิตกับวัตถุตามภูมิของวัตถุ

ความสัมพันธ์ของจิตกับวัตถุนั้น เมื่อว่าโดยภูมิของวัตถุก็จะเห็นว่า กามภูมิ และรูปภูมิ เป็นภูมิที่มีวัตถุ จิตที่เกิดในภูมิทั้ง ๒ นี้ต้องอาศัยวัตถุ ส่วนอรุณภูมิ เป็นภูมิที่ไม่มีวัตถุ จิตที่เกิดในภูมินี้จึงไม่ต้องอาศัยวัตถุ (ไม่มีความสัมพันธ์กับวัตถุ) โดยมีข้อกำหนดดังนี้

๑. ในกามภูมิหรือกามาวจรภูมิ ซึ่ง ๑๑ ภูมิ อันได้แก่ อบายภูมิ ๔ มนุษยภูมิ ๑ และเทวภูมิ ๖ รวม ๑๑ ภูมินี้ มีวัตถุ ๖ ครอบบริบูรณ์ เป็นที่อยู่อาศัยของวิญญาณธาตุทั้ง ๗ หรือจิตทั้ง ๘๕ ดวง กล่าวคือ

๑. จักขุวัตถุ เป็นที่อยู่อาศัยของจักขุวิญญาณธาตุ อันได้แก่จักขุวิญญาณ ๒
๒. โสทวัตถุ เป็นที่อยู่อาศัยของโสทวิญญาณธาตุ อันได้แก่โสทวิญญาณ ๒
๓. ฆานวัตถุ เป็นที่อยู่อาศัยของฆานวิญญาณธาตุ อันได้แก่ฆานวิญญาณ ๒
๔. ชิวหาวัตถุ เป็นที่อยู่อาศัยของชิวหาวิญญาณธาตุ อันได้แก่ชิวหาวิญญาณ ๒
๕. กายวัตถุ เป็นที่อยู่อาศัยของกายวิญญาณธาตุ อันได้แก่กายวิญญาณ ๒
๖. หทยวัตถุ เป็นที่อยู่อาศัยของมโนธาตุ อันได้แก่จิต ๓ ดวง คือ มโนทวาราริขณจิต ๑ ดวง และสัมปฏิจนจิต ๒ ดวง และเป็นที่อยู่อาศัยของมโนวิญญาณธาตุ อันได้แก่จิตที่เหลือ ๗๖ ดวง

๒. ในรูปภูมิหรือรูปาวจรภูมิ เฉพาะ ๑๕ ภูมิ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) มีวัตถุเพียง ๓ อย่าง อันเป็นที่อาศัยของวิญญาณธาตุ ๔ หรือจิต ๘๓ ดวง กล่าวคือ

- (๑) จักขุวัตถุ เป็นที่อยู่อาศัยของจักขุวิญญาณธาตุ อันได้แก่จักขุวิญญาณ ๒
- (๒) โสทวัตถุ เป็นที่อยู่อาศัยของโสทวิญญาณธาตุ อันได้แก่โสทวิญญาณ ๒
- (๓) หทยวัตถุ เป็นที่อยู่อาศัยของมโนธาตุ คือจิต ๓ ดวง และมโนวิญญาณธาตุ คือจิตที่เหลือ ๗๖ ดวง

ข้อสังเกต ในรูปภูมิ ๑๕ ภูมินั้น ไม่มีวัตถุ ๓ คือฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ และกายวัตถุ ดังนั้น รูปภูมิ ๑๕ ภูมิ หรือรูปพรหม ๑๕ ภูมินั้น แม้มีจุมก แต่ไม่มีฆานวัตถุ จึงไม่มีฆานวิญญาณธาตุ เพราะไม่มีที่อาศัยเกิด แม้มีลิ้น แต่ไม่มีชิวหาวัตถุ จึงไม่มีชิวหาวิญญาณธาตุ เพราะไม่มีที่อาศัยเกิด และแม้มีรูปกาย แต่ไม่มีกายวัตถุ จึงไม่มีกายวิญญาณธาตุ เพราะ

ไม่มีที่อาศัยเกิด รวมความว่า รูปพรหม ๑๕ ชั้น (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) นั้น ไม่มีมานประสาท
ชีวหาประสาท และกายประสาท มีแต่จมูก ลิ้น และรูปกาย จึงไม่รู้กลิ่น รส และสิ่งสัมผัส
อีกประการหนึ่ง กามภูมิ ๑๑ ภูมิ และรูปภูมิ ๑๕ ภูมิ รวม ๒๖ ภูมินี้ รวมเรียกว่า
ปัญจโวการภูมิ แปลว่าภูมิมีขั้น ๕ คือรูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และ
วิญญาณขั้น

ในอสัญญสัตตภูมิ ซึ่งเป็นรูปภูมิ หรือรูปพรหมนั้น ไม่มีวัตถุทั้ง ๖ และวิญญาณธาตุ ๗
แม้แต่อย่างเดียว เพราะภูมินี้มีแต่รูปขั้นอย่างเดียวนั้น ไม่มีนามขั้น ๔ คือ ไม่มีเวทนาขั้น
สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น ดังนั้น จึงเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า เอกโวการภูมิ
แปลว่าภูมิมีขั้นเดียว คือมีแต่รูปขั้นอย่างเดียวนั้น โบราณจึงเรียกพรหมในภูมินี้ว่า พรหม-
ลูกฟัก เพราะมีแต่รูปร่าง ไม่มีวิญญาณหรือจิตใจ เป็นเสมือนลูกฟักหรือท่อนไม้ฉะนั้น

๓. ในอรุปภูมิหรืออรุปาวจรภูมิ ๔ ไม่มีวัตถุ ๖ เลย แม้แต่อย่างเดียว เพราะวัตถุ ๖
นั้นเป็นรูปธรรมจึงเกิดในอรุปภูมิไม่ได้ เพราะภูมิทั้ง ๔ นี้ไม่มีรูปธรรม แต่ในอรุปภูมิ ๔ นี้ มี
วิญญาณธาตุเกิดได้ ๑ ดวง คือ มโนวิญญาณธาตุ เพราะธาตุนี้เกิดขึ้นได้โดยไม่ต้องอาศัย
ทหวัตถุหรือวัตถุใด ๆ ก็ได้ และโดยเหตุที่อรุปภูมิ ๔ นี้มีแต่นามขั้น ๔ เท่านั้น ไม่มีรูปขั้น
เลย จึงเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า จตุโวการภูมิ แปลว่าภูมิที่มีขั้น ๔ คือมีแต่เวทนาขั้น
สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น อันเป็นนามขั้นเท่านั้น

ความสัมพันธ์ของจิตกับวัตถุโดยรายละเอียด

ความสัมพันธ์ของจิต ๘๘ ดวง กับวัตถุ ๖ นั้น เมื่อก้าวโดยรายละเอียดแล้วจะเห็นว่า

๑. จิต ๔๓ ดวง ต้องอาศัยวัตถุเสมอ

๒. จิต ๔๒ ดวง อาศัยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยวัตถุก็ได้

๓. จิต ๔ ดวง ไม่อาศัยวัตถุแม้แต่อย่างเดียว

จิต ๔๓ ดวงที่ต้องอาศัยวัตถุเสมอ นั้น ได้แก่จิตเหล่านี้ คือ กามาวจรจิต

๒๗ ดวง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง โลกุตตรจิต ๑ ดวง ซึ่งจิต ๔๓ ดวงนี้จะเกิดขึ้นได้จะต้องอาศัย
วัตถุดังต่อไปนี้

กามาวจรจิต ๒๗ ดวง

(๑) โทสมูลจิต ๒ ดวง อาศัยหทยวัตถุ

(๒) อเหตุกจิต ๒๕ ดวง (เว้นมโนทวาราวชชนจิต)

- จุกขวิญญาน ๒ ดวง อาศัยจักขุวัตถุ

- โสตวิญญาน ๒ ดวง อาศัยโสตวัตถุ

- ฆมานวิญญาน ๒ ดวง อาศัยฆมานวัตถุ

- ชิวหาวิญญาน ๒ ดวง อาศัยชิวหาวัตถุ

- กายวิญญาน ๒ ดวง อาศัยกายวัตถุ

- สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง อาศัยหทยวัตถุ

- สันตிரณจิต ๑ ดวง อาศัยหทยวัตถุ

- ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง อาศัยหทยวัตถุ

- หลิตุปปาทจิต ๑ ดวง อาศัยหทยวัตถุ

- มหาวิปากจิต ๘ ดวง อาศัยหทยวัตถุ

(๓) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง

- รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง อาศัยหทยวัตถุ

- รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง อาศัยหทยวัตถุ

- รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง อาศัยหทยวัตถุ

(๔) โลกุตตรจิต ๑ ดวง คือ โสตาปัตติมัลลจิต อาศัยหทยวัตถุ

จิต ๔๒ ดวงที่อาศัยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยวัตถุก็ได้ นั้น ได้แก่จิตเหล่านี้ คือ

(๑) กามาวจรจิต ๒๗ ดวง ได้แก่

อกุศลจิต ๑๐ ดวง (เว้นโทสมูลจิต ๒ ดวง)

มหากุศลจิต ๘ ดวง

มหากิริยาจิต ๘ ดวง

มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง

(๒) อรูปาวจรจิต ๘ ดวง ได้แก่

อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง

อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง

(๓) โลกุตตรจิต ๗ ดวง (เว้น โสดาปัตติมคคจิต ๑ ดวง) ได้แก่

โสดาปัตติผลจิต ๑ ดวง

สกทาคามีมคคจิต ๑ ดวง

สกทาคามีผลจิต ๑ ดวง

อนาคามีมคคจิต ๑ ดวง

อนาคามีผลจิต ๑ ดวง

อรหัตตมคคจิต ๑ ดวง

อรหัตตผลจิต ๑ ดวง

ซึ่งจิต ๔๒ ดวงนี้ บางครั้งอาศัยวัตถุจึงเกิดขึ้นได้ บางครั้งไม่อาศัยวัตถุก็เกิดขึ้นได้ โดยมีหลักเกณฑ์ดังนี้ คือ

ก. ถ้าจิตเหล่านั้นเป็นจิตในปัญจโวการภูมิ ก็ต้องอาศัยหทยวัตถุเกิดขึ้น กล่าวคือ ถ้าจิตเหล่านั้นเป็นจิตในกามภูมิ ๑๑ ภูมิ หรือรูปภูมิ ๑๕ ภูมิ (เว้นอสังขยสัตตภูมิ) ซึ่งเป็นภูมิที่มีหทยวัตถุ ก็ต้องอาศัยหทยวัตถุเกิดขึ้น

ข. ถ้าจิตเหล่านั้นเป็นจิตในจตุโวการภูมิ คืออรุปรภูมิแล้ว ไม่ต้องอาศัยวัตถุใด ๆ ก็เกิดขึ้นได้

จิต ๔ ดวง ไม่อาศัยวัตถุแม้แต่อย่างเดียว นั้น ได้แก่ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง เพราะจิต ๔ ดวงนี้เป็นจิตในอรุปรภูมิ ซึ่งเป็นภูมิที่ไม่มีวัตถุใดแม้แต่อย่างเดียว ฉะนั้นจึงไม่ต้องอาศัยวัตถุใด ๆ ก็เกิดขึ้นได้ (๔๓+๔๒+๔=๘๙)

ความสัมพันธ์ของเจตสิกกับวัตถุ

เนื่องด้วยเจตสิกมีลักษณะร่วมกันกับจิตดังกล่าวแล้ว เมื่อจิตมีความสัมพันธ์กับวัตถุเป็นอย่างไร เจตสิกก็มีความสัมพันธ์กับวัตถุอย่างนั้น กล่าวโดยสังเขป คือ

ก. เจตสิกที่อาศัยวัตถุ ๖ เกิด โดยไม่แน่นอน มี ๗ ดวง ได้แก่ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง

ข. เจตสิกที่อาศัยหทยวัตถุเกิดโดยแน่นอน มี ๖ ดวง ได้แก่

อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง

โทจตุกกเจตสิก ๔ ดวง

ก. เจตสิกที่อาศัยหทยวัตถุเกิด โดยไม่แน่นอน มี ๑๕ ดวง คือ

ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง

อกุศลเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นโทเจตสิกเจตสิก ๔)

โสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เว้นอัปมัณญา ๒)

(๓)+๖+๑๕=๕๒)

ความสัมพันธ์ของจิตกับวัตถุและทวาร

ได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน ๆ ว่า วัตถุ คือที่อาศัยเกิดหรือที่อยู่อาศัยของจิตและเจตสิก นั้น มี ๖ อย่าง คือ จักขุวัตถุ ฯลฯ หทยวัตถุ ทั้ง ๖ อย่างนี้เป็นรูปธรรมทั้งสิ้น ส่วนทวาร คือประตูหรือทางรับอารมณ์ของจิตและเจตสิก มี ๖ อย่าง คือ จักขุทวาร ฯลฯ มโนทวาร ทั้ง ๖ อย่างนี้เป็นได้ทั้งรูปธรรมและนามธรรม กล่าวคือ ๕ ทวารแรกเป็นรูปธรรม ทวารสุดท้ายเป็นนามธรรม

จิต ๘๕ ดวงนั้น มีความสัมพันธ์กับรูปธรรมและนามธรรมที่เป็นวัตถุและทวาร โดยต้องอาศัยวัตถุและทวารเป็นที่เกิด ที่อยู่อาศัย และทางรับอารมณ์ เมื่อก้าวตามความสัมพันธ์ที่ควบคู่กันทั้งวัตถุและทวาร ก็กล่าวได้เป็น ๔ นัย คือ

๑. จิตที่อาศัยทั้งวัตถุและทวาร มี ๓๘ ดวง

๒. จิตที่อาศัยแต่วัตถุ ไม่อาศัยทวาร มี ๕ ดวง

๓. จิตที่ไม่อาศัยวัตถุ อาศัยแต่ทวาร มี ๔๒ ดวง

๔. จิตที่ไม่อาศัยทั้งวัตถุและทวาร มี ๔ ดวง

รวม ๘๕ ดวง

นัยที่ ๑ จิตที่อาศัยทั้งวัตถุและทวาร จำนวน ๓๘ ดวงนั้น ได้แก่จิตเหล่านี้ คือ

โทสมูลจิต ๒ ดวง

อเหตุกจิต ๑๗ ดวง (เว้นมโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง)

มหาวิปากจิต ๘ ดวง

รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง

รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง

โศคาปัตติมคคจิต ๑ ดวง

ข้อสังเกต จิตที่อาศัยวัตถุกับที่อาศัยทวารนั้น มีจำนวนไม่เท่ากัน กล่าวคือ

จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ มี ๒ ดวง ที่อาศัยจักขุทวาร มี ๔๖ ดวง

จิตที่อาศัยโศควัตถุ มี ๒ ดวง ที่อาศัยโศคทวาร มี ๔๖ ดวง

จิตที่อาศัยขมานวัตถุ มี ๒ ดวง ที่อาศัยโศคทวาร มี ๔๖ ดวง

จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุ มี ๒ ดวง ที่อาศัยชีวหาทวาร มี ๔๖ ดวง

จิตที่อาศัยกายวัตถุ มี ๒ ดวง ที่อาศัยกายทวาร มี ๔๖ ดวง

จิตที่อาศัยหทยวัตถุ มี ๑๕ ดวง ที่อาศัยมโนทวาร มี ๖๗ ดวง

(ดูรายละเอียดตามที่กล่าวมาแล้วในตอนก่อน ๆ)

นัยที่ ๒ จิตที่อาศัยแต่วัตถุ ไม่อาศัยทวาร มี ๕ ดวง นั้น ได้แก่รูปาวจรวิปากจิต

๕ ดวง ซึ่งจิต ๕ ดวงนี้ต้องอาศัยหทยวัตถุเกิด เพราะรูปาวจรวิปากจิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ นั้น นับเป็นรูปาวจรปฏิสนธิจิตและปฏิสนธิจิต นั้นก็เกิดพร้อมกับหทยวัตถุ ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า

รูปาวจรปฏิสนธิจิต หรือรูปาวจรวิปากจิต อาศัยหทยวัตถุเกิดขึ้น และหทยวัตถุก็อาศัย ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ทั้งปฏิสนธิจิตและหทยวัตถุต่างก็อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ตาม ลักษณะแห่งอัญญมัญญปัจจัย และรูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวงนี้ เป็นทวารวิมุตตจิต คือเป็นจิต พ้นจากทวารดังกล่าว จึงไม่ต้องอาศัยทวาร

นัยที่ ๓ จิตที่ไม่อาศัยวัตถุ อาศัยแต่ทวาร มี ๔๒ ดวง นั้น ได้แก่จิตเหล่านี้ คือ

อกุศลจิต ๑๐ ดวง (เว้นโทสมูลจิต ๒)

มหากุศลจิต ๘ ดวง

มหากิริยาจิต ๘ ดวง

อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง

อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง

โลกุตตรจิต ๗ ดวง (เว้นโศคาปัตติมคคจิต ๑ ดวง)

มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง

จิตเหล่านี้เมื่อเป็นจิตในอรุปรภูมิ ไม่ต้องอาศัยวัตถุก็เกิดได้ เพราะในอรุปรภูมินั้นไม่มีวัตถุใด ๆ เลยแม้แต่อย่างเดียว แต่ต้องอาศัยทวาร คือมโนทวารจึงจะเกิดขึ้นได้ เพราะในอรุปรภูมินั้นมีแต่มโนทวารอย่างเดียว

นัยที่ ๔ จิตที่ไม่อาศัยทั้งวัตถุและทวาร มี ๔ ดวงนั้น ได้แก่อรุปรวิปากจิต ๔ ดวง ซึ่งจิต ๔ ดวงนี้ ไม่ต้องอาศัยวัตถุ เพราะในอรุปรภูมิไม่มีวัตถุที่จะอาศัย และไม่ต้องอาศัยทวาร เพราะจิต ๔ ดวงนี้เป็นทวารวิมุตตจิต คือ เป็นจิตพ้นจากทวาร ไม่มีความสัมพันธ์กับทวาร โดยประการทั้งปวง

บทที่ ๑๑

รูปชั้น (ต่อ)

การเกิดขึ้นของรูปชั้น

การเกิดขึ้นของรูปชั้น ย่อมมีแตกต่างกันไปตามภูมิ ตามกาล และตามกำเนิดของสัตว์ กล่าวคือ

ก. ตามภูมิ หมายถึงการเกิดขึ้นของรูปชั้นตามภูมิ ๒๗ ภูมิ ได้แก่ ภูมิเหล่านี้ คือ

- (๑) ในกามภูมิ ๑๑ มีรูปเกิดขึ้นได้ครบทั้ง ๒๘
- (๒) ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) มีรูปเกิดได้ ๒๗
- (๓) ในอสัญญสัตตภูมิ ๑ (รูปภูมิ) มีรูปเกิดได้ ๑๗
(ในอรูปภูมิ ๔ ไม่มีรูปใด ๆ ทั้งสิ้น)

ในข้อ (๑) หมายความว่า ในกามภูมิ ๑๑ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ มนุษยภูมิ ๑ สวรรค์ ๖ ทั้ง ๑๑ ภูมินี้ กล่าวโดยทั่วไปย่อมมีรูปเกิดได้ครบทั้ง ๒๘ รูป คือ สัตว์ที่เกิดในกามภูมินั้นย่อมจะมีรูปชั้นครบถ้วนทุกรูป แต่ถ้ากล่าวตามเพศของแต่ละคนแล้ว ผู้เป็นหญิงก็ย่อมขาดปฐิฏฐารูป ผู้เป็นชายก็ย่อมขาดอิตถิฏฐารูป แต่ละคนในแต่ละเพศจึงมีรูปคนละ ๒๗ รูป แต่ผู้พิการก็ย่อมไม่มีครบ ๒๗ รูป เช่น คนตาบอดก็ไม่มีจักขุปสาทรูป คนหูหนวกก็ไม่มีโสตปสาทรูป เป็นต้น

ในข้อ (๒) หมายความว่า ในรูปภูมิ ๑๕ หรือรูปพรหม ๑๕ ชั้นนั้น มีรูปเกิดได้เพียง ๒๗ รูปเท่านั้น เพราะรูปพรหมในรูปภูมินั้น ไม่มีรูป ๕ รูป คือ ไม่มีขานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป อิตถิฏฐารูปและปฐิฏฐารูป ที่ไม่มีรูปทั้ง ๕ นี้ก็เพราะในรูปทั้ง ๕ นี้ ปสาทรูป ๒ คือ ขานปสาทรูป และชิวหาปสาทรูป เป็นกามคุณารมณ์ที่ก่อให้เกิดโทษอย่าง เดียว เป็นปัจจัยสนับสนุนให้เกิดกามฉันทะ แต่รูปพรหมเป็นผู้ปราศจากกามฉันทะแล้ว ดังนั้นรูปทั้ง ๕ นี้จึงเกิดขึ้นไม่ได้ สำหรับปสาทรูปอีก ๒ คือ จักขุปสาทรูป และโสตปสาทรูปนั้น

แม้จะเป็นกามคุณารมณ์ แต่ก็ไม่เป็นอารมณ์ที่ก่อให้เกิดโทษอย่างเดียว ย่อมมีคุณประโยชน์อย่างยิ่ง กล่าวคือ จุกขุปสาทรูป มีประโยชน์ในการที่จะเห็นสิ่งที่เห็นที่สตนานุตรริยะ เช่น ได้พบเห็นพระพุทธรูปเจ้าเป็นต้น โสตปสาทรูป ก็มีประโยชน์ยิ่งในการที่จะได้ฟังสิ่งที่ฟังที่เป็นสวานานุตรริยะ เช่น ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธรูปเจ้าเป็นต้น ดังนั้น ในรูปภูมิ รูปพรหม จึงมีจักขุปสาทรูปและโสตปสาทรูป

ส่วนภาวรูปทั้ง ๒ ที่ไม่มีในรูปภูมินั้น ก็เพราะว่ารูปทั้ง ๒ นั้นเป็นปัจจัยสนับสนุนให้เกิดกามฉันทะ แต่รูปพรหมปราศจากกามฉันทะแล้ว ภาวรูปทั้ง ๒ จึงเกิดขึ้นไม่ได้ รูปพรหมจึงไม่มีเพศหญิงหรือเพศชาย

พึงเข้าใจว่า รูปพรหมในรูปภูมิ ๑๕ ชั้นนี้ แต่ละบุคคลก็มีรูปครบถ้วนทั้ง ๒๓ รูปเสมอเหมือนกันหมด เพราะรูปพรหมนั้นไม่มีความพิการและไม่มีเพศดังกล่าวแล้ว นัยน์ตาของรูปพรหมนั้นก็วิเศษตมณะสูง ทำให้เห็นได้ไกลมาก ขนาดเป็นตาทิพย์ และหูของรูปพรหมก็วิเศษตมณะสูงยิ่ง ทำให้ได้ยินเสียงได้ไกลมากขนาดเป็นหูทิพย์ ทั้งนี้เป็นด้วยอานุภาพแห่งฌานที่ได้บรรลุชั้น ๆ

ในข้อ (๓) หมายความว่า ในอสังขยัตตภูมิ ๑ ภูมิซึ่งเป็นรูปภูมินั้น มีรูปเกิดได้เพียง ๑๗ รูปเท่านั้น คือ

อวินิโภกรูป ๘

ชีวิตรูป ๑

ปริจเฉทรูป ๑

วिकารรูป ๓

ลักษณะรูป ๔

โดยไม่มีรูป ๑๑ คือ ไม่มีรูปเหล่านี้

ปสาทรูป ๕

ภาวรูป ๒

หทยวัตถุ ๑

อาหารรูป ๑

วิญญัตติรูป ๒

จำนวนรูปจันทร์ที่เกิดขึ้นได้ในภูมิต่าง ๆ ตามที่กล่าวนี้ กำหนดตามประเภทของรูป ถ้ากำหนดตามรูปกลาป คือกำหนดรูปเป็นกลุ่ม ๆ ไป ก็จะเห็นว่าในภูมินั้น ๆ มีรูปกลาปเกิดขึ้นแตกต่างกัน ดังนี้

(๑) ในกามภูมิ ๑๑ ภูมิ มีรูปกลาปเกิดขึ้นครบทั้ง ๒๑ กลาป

(๒) ในรูปภูมิ ๑๕ ภูมิ มีรูปกลาปเกิดขึ้นได้ ๑๔ กลาป

(๓) ในอสัญญสัตตภูมิ ๑ ภูมิ มีรูปกลาปเกิดขึ้นได้ ๓ กลาป

ในข้อ (๑) หมายความว่า ในกามภูมิทั้ง ๑๑ ภูมินั้น โดยปกติจะมีรูปกลาปเกิดขึ้นครบทั้ง ๒๑ กลาป คือ กรรมชกลาป ๕ จิตตชกลาป ๖ อุตฺตชกลาป ๔ และอาหารชกลาป ๒ รวม ๒๑ กลาป

แต่ถ้ากล่าวตามเพศแห่งบุคคล ก็ต้องเว้นอิตถิภาวทสกกลาป และปุริสภาวทสกกลาป ตามควรแก่บุคคล และถ้าผู้ใดมีความพิการหรือบกพร่องทางร่างกาย เช่น ตาบอด หูหนวก เป็นต้น ก็ต้องเว้นจุกฺขทสกกลาปและโสตทสกกลาป ตามควรแก่ความพิการหรือความบกพร่องนั้น ๆ และพึงเข้าใจว่าความบกพร่องนั้นมีได้เฉพาะในกรรมชกลาปเท่านั้น

ในข้อ (๒) หมายความว่า ในรูปภูมิ ๑๕ ภูมิ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) นั้น มีรูปกลาปเกิดได้เพียง ๑๔ กลาป คือกรรมชกลาป ๔ จิตตชกลาป ๖ และอุตฺตชกลาป ๔ รวม ๑๔ กลาป

ในกรรมชกลาป ที่เกิดได้เฉพาะ ๔ กลาปนั้น ได้แก่จกฺขทสกกลาป โสตทสกกลาป หทยทสกกลาป และชีวิตฺตชกลาป โดยเว้นกรรมชกลาป ๕ กลาป คือ ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป กายทสกกลาป อิตถิภาวทสกกลาป และปุริสภาวทสกกลาป เพราะในรูปภูมิ ไม่มีฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป และภาวรูป และไม่มีอาหารชกลาป เพราะพรหมทั้งหลายไม่กลืนกินอาหารที่เป็นรูป

ในข้อ (๓) หมายความว่า ในอสัญญสัตตภูมิ ๑ ภูมิ (ซึ่งเป็นรูปภูมิ) นั้น มีรูปกลาปเกิดได้ ๓ กลาป คือ กรรมชกลาป ๑ กลาป คือ ชีวิตฺตชกลาป และอุตฺตชกลาป ๒ กลาป คือ สุตฺตชกลาป และลหุตาเทกาทสกกลาป ในอสัญญสัตตภูมินั้นไม่มีจิตตชกลาป

เพราะอสังขยัตตพรหมไม่มีจิต ที่เป็นดังนี้ด้วยอำนาจที่ท่านได้บรรลุฉนโดยการเจริญสัญญา-
วิราคภาวนา คือเจริญภาวนาปรารถนาให้ปราศจากสัญญา และอาหารชกลาปก็ไม่ เพราะ
อสังขยัตตพรหมไม่กลืนกินอาหารที่เป็นรูป

ส่วนอรุปภูมิ ๔ ไม่มีรูปใด ๆ ทั้งสิ้น ทั้งนี้เป็นด้วยอำนาจที่อรุปพรหมได้บรรลุฉน
โดยการเจริญรูปวิราคภาวนา คือเจริญภาวนาปรารถนาไม่ให้มีรูป

ข. ตามกาล หมายถึงการเกิดขึ้นแห่งรูปชั้นตามกาลทั้ง ๓ คือ ปฏิสนธิกาล
ปัตติกาล และจุติกาล

ปฏิสนธิกาล หมายถึงอุปปาทขณะแห่งปฏิสนธิจิตเพียงขณะเดียวเท่านั้น จิตขณะ
และภังคขณะแห่งปฏิสนธิจิต ไม่นับเป็นปฏิสนธิกาล

ปัตติกาล หมายถึงความว่า เวลาตั้งแต่จิตขณะแห่งปฏิสนธิจิตเป็นต้น ไปจนจุติกาล
ช่วงเวลาดังกล่าวนี้เป็นปัตติกาล

จุติกาล หมายถึง ขณะแห่งจุติจิต

การเกิดขึ้นแห่งรูปชั้นตามกำหนดกาลดังกล่าวนี้ นั้น ย่อมแตกต่างกันไป ดังต่อไปนี้

(๑) ในปฏิสนธิกาล

รูปที่เกิดไม่ได้ จำนวน ๘ รูป คือ สัททรูป ๑ วิการรูป ๓ วิญญัตติรูป ๒

ชรตารูป ๑ และอนิจจตารูป ๑ รวม ๘ รูปนี้เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล เพราะในอุปปาทขณะแห่ง
ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลายนั้น เป็นขณะที่สั้นที่สุด รวดเร็วที่สุด รูปเหล่านั้นไม่สามารถเกิด
ขึ้นได้ทัน ด้วยในขณะนั้นเสียงยังไม่เกิด การพูด การเคลื่อนไหวใด ๆ ก็ยังไม่มี รูปเบา รูปอ่อน
รูปที่ควรแก่การงาน รูปแก่ และรูปดับยังมีไม่ได้

รูปที่เกิดได้ จำนวน ๒๐ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ โจรรูป ๓

(เว้นสัททรูป) ภาวรูป ๒ ทพยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ อุปจยรูป ๑ และ
สันตติรูป ๑ รวม ๒๐ รูปนี้ย่อมเกิดขึ้นได้ในปฏิสนธิกาล แต่จะเกิดขึ้นได้อย่างไร ย่อมเป็นไป
ตามกำเนิดของสัตว์นั้น ๆ ด้วย

(๒) ในปัตติกาล รูปชั้นย่อมเกิดขึ้น ได้ทั้ง ๒๘ รูป ทั้งนี้ต้องเป็นไปตามกำหนด
ในภูมินั้น ๆ ดังกล่าวแล้ว

(๓) ในจุติกาล

รูปที่เกิดไม่ได้ คือ

(ก) รูปที่เกิดจากกรรม คือกรรมชรูป กรรมชกลาป ทั้งหมด

(ข) รูปที่เกิดจากจิต คือจิตตรูป จิตตชกลาป เฉพาะในจุดจิตของพระอรหันต์
เท่านั้น

รูปที่เกิดได้ คือ

(ก) จิตตชรูป จิตตชกลาป ในจุดจิตแห่งสัตว์ในปัญจโวการภูมิ

(ข) อุตฺตชรูป อุตฺตชกลาป (เกิดได้เรื่อยไป แม้จนกระทั่งในสพ)

(ค) อาหารชรูป อาหารชกลาป ทั้งหมด

ค. ตามกำเนิด หมายถึงการเกิดขึ้นแห่งรูปชั้นตามกำเนิดทั้ง ๔ (โยนิ ๔) ของสัตว์
ทั้งปวง คือ ชลาพุชะกำเนิด เกิดในครรภ์ คือคลอดออกมาเป็นตัว เช่น คน โค เป็นต้น
อัญชะกำเนิด เกิดในไข่ คือออกมาเป็นฟองก่อนแล้วจึงฟักเป็นตัว เช่น เป็ด ไก่ เป็นต้น
สังเสทชะกำเนิด เกิดในโคล คือเกิดในของชื้นแฉะหรือโสโครก หมักหมม เน่าเปื่อย เช่น
พวกหนอนต่าง ๆ เป็นต้น โอปปาติกะกำเนิด เกิดผุดขึ้น คือผุดเกิดขึ้นเต็มตัวในทันใด เช่น
เทวดาและสัตว์วันคร เป็นต้น

รูปที่เกิดตามกำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีแตกต่างกันตามกำเนิดนั้น ๆ โดยเฉพาะในปฏิสนธิกาล
และประวัติกาล ดังต่อไปนี้

๑. ในชลาพุชะกำเนิดและอัญชะกำเนิด (ในกามภูมิ)

(ก) รูปที่เกิดได้ในปฏิสนธิกาล ได้แก่รูป ๑๕ รูป คือ อวินิโกกรุป ๘ ชีวิต

รูป ๑ กายปสาทรูป ๑ ทหฺยรูป ๑ อิตถิถารูปหรือปฐิถารูป ๑ ปฐิถทรูป ๑ อุปจยรูป ๑
และสันตติรูป ๑ เมื่อว่าโดยรูปกลาป ก็ได้แก่รูป ๓ กลาป คือ กายทสกกลาป วัตถุทสกกลาป
ภาวทสกกลาป

เฉพาะอิตถิถารูป หรือปฐิถารูป หรือภาวทสกกลาป นั้น เป็นรูปที่ไม่แน่นอน
บางครั้งก็เกิดได้ บางครั้งก็เกิดไม่ได้

(ข) รูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล ได้แก่รูป ๑๓ รูป คือ ปสาทรูป ๔ (เวณ-
กายปสาทรูป ๑) สัททรูป ๑ ภาวรูป ๑ (ใน ๒ รูป) วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ชรตารูป ๑
และอนิจจตารูป ๑

เฉพาะภาวรูป ๑ (ใน ๒ รูป) เป็นรูปไม่แน่นอน บางครั้งเกิดไม่ได้ แต่บางครั้ง
เกิดได้

ในปวัตติกาล (ถ้าไม่มีความพิการหรือบกพร่องของสัตว์ในกำเนิดทั้งสองนั้น) รูป
ชั้นย่อยเกิดได้ทั้ง ๒๘ รูป หรือทั้ง ๒๑ กลาป แต่ถ้ากำหนดตามเพศของแต่ละคน ก็จะมีรูปเกิด
ได้ ๒๗ รูป โดยเวณิตถิภาวรูปหรือปริสภาวรูปตามควรแก่เพศ หรือมีรูปกลาปเกิดขึ้นได้
๒๐ กลาป ถ้ามีความพิการหรือบกพร่อง รูปก็ลดจำนวนลงตามความบกพร่องนั้น ๆ

๓. โอปปาติกะกำเนิด (ในรูปภูมิ ๑๕ ภูมิ)

(ก) รูปที่เกิดได้ในปฏิสนธิกาล ได้แก่รูป ๑๕ รูป คือ อวินิโภครูป ๘ จักขุ-
ปสาทรูป ๑ โสตปสาทรูป ๑ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ อุปจयरูป ๑ และสันตติรูป ๑
เมื่อว่าโดยรูปกลาป ก็มีรูปชั้นเกิดขึ้นได้ ๔ กลาป คือ จักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป วัตถุ-
ทสกกลาป และชีวิตนวกกลาป

(ข) รูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล ได้แก่รูป ๖ รูป คือ ฆานปสาทรูป ๑
ชีวหปสาทรูป ๑ กายปสาทรูป ๑ ภาวรูป ๒ และอาหารรูป ๑ เมื่อว่าโดยรูปกลาป ก็มีรูปเกิด
ไม่ได้ ๕ กลาป คือ ฆานทสกกลาป ชิวหทสกกลาป กายทสกกลาป ภาวทสกกลาป
และอาหารชกกลาป

(ค) รูปที่เกิดได้อีกในปวัตติกาล ได้แก่รูปที่เกิดขึ้นจากที่เกิดในปฏิสนธิ-
กาลจำนวน ๘ รูป คือ สัททรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ชรตารูป ๒ และ อนิจจตารูป ๑

(ง) รูปที่เกิดไม่ได้ในปวัตติกาล ได้แก่รูป ๖ รูป ดังกล่าวแล้วในรูปที่เกิดไม่
ได้ในปฏิสนธิกาล

๔. โอปปาติกะกำเนิด (ในอสังขยสัตตภูมิ)

(ก) รูปที่เกิดได้ในปฏิสนธิกาล ได้แก่รูป ๑๒ รูป คือ อวินิโภครูป ๘ ชีวิต-
รูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ อุปจयरูป ๑ และสันตติรูป ๑ หรือชีวิตนวกกลาป และปริจเฉทรูป อุปจย-
รูป และสันตติรูป

(ข) รูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล ได้แก่รูป ๑๖ รูป คืออุปสาทรูป ๕ สัทท
รูป ๑ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ ชรตารูป ๑ อนิจจตารูป ๑
ในปวัตติกาล มีรูปเกิดเพิ่มได้อีก ๕ รูป คือ วิการรูป ๓ ชรตารูป ๑ และอนิจจตา
รูป ๑

๕. โอปปาทิกะกำเนิด (ในอรุปภูมิ ๔) ในอรุปภูมิ ๔ นั้น ไม่มีรูปใด ๆ เกิดขึ้นแม้
แต่รูปเดียว ทั้งในปฏิสนธิกาล ปวัตติกาล และจุติกาล

ข้อสังเกต สัตว์ที่เกิดในกำเนิดทั้ง ๒ คือ ชลาพุชะกำเนิด และอัมพชะกำเนิดนั้น
มีชื่อรวมเรียกว่า คัพภเสยยกสัตว์ แปลว่าสัตว์ที่เกิดในครรภ์

สำหรับมนุษย์มีรูปกลาปเกิดขึ้นนับแต่ปฏิสนธิกาล กำหนดเป็นรายละเอียด ดังนี้

ก. ระยะเวลาปฏิสนธิกาล ปฏิสนธิ เป็นจิตดวงแรกของสัตว์ที่สืบต่อภพใหม่ ชาติใหม่
ต่อจากจุติ ที่อุปปาทขณะของปฏิสนธิจิตนี้ มีรูปกลาปเกิด ๑ กลาป คือ กายทสกกลาป
วัตถุทสกกลาป และภาวทสกกลาป

ข. ระยะเวลาปวัตติกาล ในจิตขณะแห่งปฏิสนธิจิต มีอุตฺชกลาปเริ่มเกิด

ภวังคจิต เป็นจิตดวงที่ ๒ ในภพใหม่ ชาติใหม่ และเป็นภวังคจิตดวงแรกต่อจาก
ปฏิสนธิจิต ในอุปปาทขณะแห่งภวังคจิตนี้ จิตตชกลาปเริ่มเกิด ต่อแต่นั้น ไปนับเป็นระยะราย
สัปดาห์ดังนี้

(๑) สัปดาห์ที่ ๑ เรียก กลลสัตตาทะ สัปดาห์แห่งความเป็นกลลรูป คือเป็นน้ำ
ใส ๆ ระยะเวลา ๑ สัปดาห์นี้ จะเกิดรูปกลาป ๕ กลาป คือ กายทสกกลาป วัตถุทสกกลาป
ภาวทสกกลาป อุตฺชกลาป และจิตตชกลาป ครบบริบูรณ์

(๒) สัปดาห์ที่ ๒ เรียก อัมพุตสัตตาทะ สัปดาห์แห่งความเป็นฟองน้ำ

(๓) สัปดาห์ที่ ๓ เรียก เปสิสัตตาทะ สัปดาห์แห่งความเป็นน้ำล้างเนื้อหรือน้ำเมือก

(๔) สัปดาห์ที่ ๔ เรียก มนสัตตาทะ สัปดาห์แห่งความเป็นก้อนเนื้อหรือก้อนไข

(๕) สัปดาห์ที่ ๕ ปสาชสัตตาทะ สัปดาห์แห่งความเป็นปุ่ม เป็นแขนงทั้ง ๕

คือ มือ ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑

(๖) สัปดาห์ที่ ๖-๑๐ เรียก ปริปากสัตตาทะ สัปดาห์แห่งการขยายตัว ชั่วระยะ
๕ สัปดาห์ ในสัปดาห์ที่ ๖ ชีวิตนวกกลาปเริ่มเกิด

(๓) สัปดาห์ที่ ๑๑ เรียก จักขาทีสัตตาทะ สัปดาห์แห่งอายตนะภายใน มีจักขุ เป็นต้น ในสัปดาห์นี้จะเกิดจักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป

(๔) สัปดาห์ที่ ๑๒-๔๑ เรียก ปริปากสัตตาทะ สัปดาห์แห่งความเติบโต เป็น ระยะเวลา ๓๐ สัปดาห์

(๕) สัปดาห์ที่ ๔๒ เรียก เกสาทีสัตตาทะ สัปดาห์แห่งอาการ ๓๒ บริบูรณ์ มีผม ขน เล็บ เป็นต้น บริบูรณ์

รวม ๔๒ สัปดาห์ หรือ ๒๙๔ วัน สัตว์ที่อยู่ในครรภ์ โดยเฉพาะมนุษย์จะมีความเจริญ ทางรูปกายอย่างสมบูรณ์ดังกล่าวนี

บทที่ ๑๒

จติและปฏิสนธิ

ก. จติ. เมื่อศึกษาเรื่องขันธ ๕ และปรมัตถธรรม ๔ เข้าใจตลอดแล้ว จะเห็นได้ว่า
ของคน ชีวิตและสัตว์นั้นมีส่วนประกอบอยู่ ๕ ส่วน เรียกว่า เบญจขันธหรือขันธ ๕ อันได้แก่
รูปขันธ เวทนาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ หรือว่าโดยปรมัตถธรรม ก็ได้แก่จิต เจตสิก
รูปนั่นเอง

ส่วนประกอบของชีวิตดังกล่าวนี้ ทุก ๆ ส่วนตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ คือ เป็น
อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังนั้นชีวิตทุกชีวิตจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีเกิดแล้วก็มีตาย
ควบคู่กันไป เป็นไปตามหลักที่ว่า "สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวล
ล้วนมีความดับเป็นธรรมดา" ชีวิตทุกชีวิตจึงมีจุดจบจุดเดียวกัน นั่นคือความตาย ดังที่พระ-
พุทธองค์ตรัสไว้ว่า "มรณนฺตํ हि ชีวิตํ-ชีวิตนี้มีความตายเป็นที่สุด."

เมื่อว่าโดยจิตที่ทำการ ๑๔ อย่างดังกล่าวแล้วในบทที่ ๗ ก็จะเห็นว่า ในภพหนึ่ง ๆ ชาติ
หนึ่ง ๆ นั้น จิตทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ เพียงครั้งเดียว ขณะเดียว เฉพาะขณะแรกเกิดเท่านั้น
และทำหน้าที่ จุติกิจ เพียงครั้งเดียว ขณะเดียว เฉพาะขณะตายเท่านั้น ดังนั้น เมื่อจิตทำ
หน้าที่จุติกิจในขณะใด ก็เป็นอันชื่อว่าถึงจุดมรณะเฉพาะชาตินั้น ในขณะนั้นทันที

การมรณะนั้นย่อมมิได้ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งในเหตุ ๔ อย่าง คือ

๑. อายุขยะ ด้วยสิ้นอายุ

๒. กัมมัขยะ ด้วยสิ้นกรรม

๓. อุภยขยะ ด้วยสิ้นทั้งสอง

๔. อุปัจเจทกัมมัขยะ ด้วยมีกรรมมาตัดรอนให้สิ้นไป

ในข้อ ๑ หมายความว่า ตายเพราะสิ้นอายุ คือตายเพราะแก่ โดยสังขารร่างกาย
ได้ดำรงอยู่มานาน จนถึงระยะอายุขัยในชาติหนึ่ง ๆ เช่น โลกมนุษย์ในสมัยนี้ กำหนดเวลา

๑๐๐ ปี เป็นอายุขัย คือคนเราจะต้องตายภายในอายุ ๑๐๐ ปี หรือเกินกว่านี้เล็กน้อยเท่านั้น การตายภายในกำหนดเวลาดังกล่าวนี้ ชื่อว่า ตายเพราะสิ้นอายุ

ในข้อ ๒ หมายความว่า ตายเพราะสิ้นกรรม เมื่อกรรมที่เคยทำไว้นั้น ได้ให้ผลหมดสิ้นแล้ว คนนั้นก็ต้องตาย เพราะหมดผลกรรม ซึ่งอาจตายตั้งแต่ยังเด็ก ยังเป็นหนุ่ม เป็นสาวอยู่ก็ได้ อาจตายในปฐมวัย หรือมัธยมวัยก็ได้ ด้วยมีโรคร้ายมาเบียดเบียนเป็นต้น

ในข้อ ๓ หมายความว่า ตายในเวลาที่ยุและกรรมทั้งสองอย่างนั้น สิ้นสุดลงพร้อมกัน (พระพุทธเจ้า)

ในข้อ ๔ หมายความว่า ตายผิดปกติ เพราะมี อุปัจเจกกรรม มาตรอน เช่น ตายเพราะถูกยิง ถูกแทง ถูกฟัน ถูกวางยาพิษ ถูกสัตว์ทำร้าย ถูกรถทับ รถชน เป็นต้น

คนและสัตว์ทั้งหลาย เมื่อตาย คือจิตทำหน้าที่จุติกิจในขณะใด คือดับจิตในขณะใด ก็ย่อมปฏิสนธิในขณะนั้นทันที แต่จะปฏิสนธิเป็นอะไร เป็นคนหรือเป็นสัตว์ ก็ย่อมเป็นไปตามอำนาจแห่งกรรมที่ตนได้ทำไว้

ในเวลาใกล้จะตายนั้น ย่อมมีอารมณ์พิเศษเกิดขึ้นในใจ คือมีกรรมอารมณ์ กรรมนิมิต อารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่งมาปรากฏแก่ชวนจิต ในมรณาสันวิถี (เวลาใกล้ตาย) อารมณ์พิเศษนี้จะปรากฏแก่ทุกคน ทุกตัวสัตว์ เว้นแต่อสัญญัตตพรหมและพระอรหันต์เท่านั้น เพราะอสัญญัตตพรหมไม่มีจิต จึงไม่มีอารมณ์ปรากฏได้ และพระอรหันต์ก็เป็นผู้หมดกิเลสไม่เกิดอีกต่อไป จึงไม่มีอารมณ์พิเศษอันเป็นนิมิตแห่งการเกิดอีก

เมื่อจุติจิตนั้นรับอารมณ์อย่างใด ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตก็รับอารมณ์อย่างนั้น ในกรณีดังกล่าวนี้ พึงทำความเข้าใจดังนี้

กรรมอารมณ์ คือกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่ตนได้ทำมาปรากฏขึ้นในชวนจิต เวลาใกล้จะตาย กล่าวคือ กรรมที่เป็นกุศล เช่นตนเคยให้ทาน รักษาศีล ฟังธรรม หรือเจริญเมตตาภาวนา เป็นต้น เคยทำอย่างใด กรรมนั้นก็จะมีมาปรากฏแก่ใจอย่างนั้น ชวนจิตมาในมรณาสันวิธีก็นิยมนิมิตกรรมนั้นเป็นอารมณ์ และจุติจิตก็จะนิยมนิมิตกรรมนั้นเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน

กรรมฝ่ายอกุศลที่ตนเคยทำมา เช่นตนเคยฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ฉก ชิง โกง ประพฤติ ผิดในกาม เสพสุราเมรัย เป็นต้น ตนเคยทำไว้อย่างไร กรรมนั้นก็ปรากฏแก่ใจอย่างนั้น ขวนจิตในมรรณาสันนินทิตก็จะยึดอกุศลกรรมนั้นเป็นอารมณ์ และจุดิจิตก็จะยึดอกุศลกรรมนั้นเป็น อารมณ์เช่นเดียวกัน

กรรมนิมิตอารมณ์ คือนิมิตแห่งการทำกรรม อันได้แก่ เครื่อง เครื่องใช้ เครื่อง ไทยธรรม จตุปัจจัย ที่ใช้ในการทำกรรมนั้น ๆ นิมิตแห่งกุศลกรรมที่ตนเคยทำมา ก็ปรากฏให้ เห็นในจิตใจ เช่นปรากฏเห็น โบสถ์ เห็นศาลา กุฏิ วิหาร ที่ตนเคยสร้างหรือเคยร่วมการกุศล เห็นจตุปัจจัยเครื่องไทยธรรมที่ตนเคยถวายพระสงฆ์ เป็นต้น ขวนจิตก็จะยึดกรรมนิมิตเหล่านี้ เป็นอารมณ์ และจุดิจิตก็จะยึดเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน

นิมิตแห่งอกุศลกรรมที่ตนเคยทำมา ก็จะปรากฏให้เห็นในจิตใจ เช่นเห็นเครื่องมือ เครื่องใช้ในการทำอุตสาหกรรม เห็นหอก เห็นดาบ เห็นมีด เห็นปืน เป็นต้น ขวนจิตในมรรณาสันนินทิตก็จะยึดนิมิตเหล่านี้เป็นอารมณ์ จุดิจิตก็จะยึดนิมิตเหล่านี้เป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน

คตินิมิต คือนิมิตแห่งคติที่จะไปเกิด อันได้แก่ สுகติหรือทุคติ อย่างใดอย่างหนึ่งมาปรากฏ ให้เห็นในดวงจิต เช่น นิมิตแห่งสุคติ ก็จะปรากฏให้เห็นภาพวิมาน ปราสาท ราชมณเฑียร รัตนาอาราม อันสง่างาม เป็นต้น ขวนจิตในมรรณาสันนินทิตก็จะยึดคตินิมิตเหล่านี้เป็นอารมณ์และ จุดิจิตก็จะยึดคตินิมิตนี้เป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน นิมิตแห่งทุคติก็จะปรากฏให้เห็นเปลวไฟ เหวล็ก ถ้ำลึกและมีด เป็นต้น ขวนจิตในมรรณาสันนินทิตก็จะยึดเอานิมิตเหล่านี้เป็นอารมณ์ และจุดิจิต ก็จะยึดเอาอารมณ์เช่นเดียวกัน

เมื่อจุดิจิตยึดอารมณ์ฝ่ายกุศล ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตก็จะยึดอารมณ์ฝ่ายกุศลเช่นเดียวกัน จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า อารมณ์พิเศษฝ่ายกุศลนี้เองที่นำไปสู่สุคติ และเมื่อจุดิจิตยึดอารมณ์ฝ่ายกุศล ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตก็จะยึดอารมณ์ฝ่ายอกุศลเช่นเดียวกัน จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า อารมณ์พิเศษ ฝ่ายอกุศลนี้เองที่นำไปสู่ทุคติ

พึงเข้าใจว่าการจุดิจิตหรือการเคลื่อนการตายของสัตว์ในภุมิ ๓ คือ กามภุมิ รูปภุมิ อรูปภุมิ นั้น จิต แต่ละภุมิย่อมจะยึดอารมณ์พิเศษแตกต่างกันดังต่อไปนี้

ในกามภูมิ ขวนจิตในมรรณาสันนวิถิ จะมีกรรม กรรมนิमित คตินิमित อย่างไร
อย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ และอารมณ์เหล่านั้นก็ล้วนแต่เป็นกามารมณ์ทั้งสิ้น จุติจิต ปฏิสนธิจิต
และภวังคจิต ก็จะยึดอารมณ์พิเศษเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นเดียวกัน

ในรูปภูมิ ขวนจิตในมรรณาสันนวิถิจะมีเฉพาะกรรมนิมิตอารมณ์อย่างเดียวนั้น โดย
อารมณ์นั้นจะปรากฏเป็น บัญญัติอารมณ์ กล่าวคือ เมื่อตนได้บรรลุดุจกามด้วยอารมณ์กรรมฐานใด
ขวนจิตก็จะยึดอารมณ์กรรมฐานนั้นเป็นอารมณ์ จุติจิต ปฏิสนธิจิต และภวังคจิต ก็จะยึดกรรม-
นิมิตอารมณ์อันเป็นบัญญัติอารมณ์นั้นเช่นเดียวกัน แต่ในอสัญญัตตภูมิ อสัญญัตตพรหม
ไม่มีจิต จึงไม่มีอารมณ์ใดปรากฏได้

ในอรุภูมิ ขวนจิตในมรรณาสันนวิถิ จะมีเฉพาะกรรมนิมิตอารมณ์อย่างเดียวนั้น
ในรูปภูมิ โดยอารมณ์นั้นจะปรากฏเป็นบัญญัติอารมณ์หรือมหัคคตารมณ์ กล่าวคือตนได้บรรลु
อรุปรมาณด้วยอารมณ์รูปกรรมฐานใด ขวนจิตก็จะยึดกรรมฐานนั้นเป็นอารมณ์ จุติจิต ปฏิสนธิจิต
และภวังคจิตก็จะยึดกรรมนิมิต อันเป็นบัญญัติอารมณ์หรือมหัคคตารมณ์นั้นเช่นเดียวกัน

ข. ปฏิสนธิ ปฏิสนธิ คือการสืบต่อภพสืบต่อชาติ คือการเกิดขึ้นในภพใหม่ ในชาติ
ใหม่ กล่าวคือ เมื่ออายุสิ้นสุดลงในภพเก่าในชาติเก่าแล้ว จิตดวงท้ายสุดในภพนั้น ชาติ นั้น ก็
จะทำหน้าที่ จุติกิจ เมื่อทำหน้าที่เสร็จ คือจิต ได้จุติ หรือดับเป็นครั้งสุดท้ายในภพนั้น ชาติ นั้น
แล้ว ก็จะเกิดปฏิสนธิจิตทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในทันที และเนื่องด้วยจิตมีความสัมพันธ์กับเจตสิก
และรูปดังกล่าวแล้ว การปฏิสนธิจึงหมายถึงการที่จิตเจตสิกและกรรมชรูป (ภพที่มีรูป) ปรากฏขึ้น
สืบต่อในภพใหม่ ชาติใหม่เป็นครั้งแรกนั่นเอง

ปฏิสนธิ นั้น มี ๔ ประเภท คือ อปายปฏิสนธิ กามสุคติปฏิสนธิ รูปาวจรปฏิสนธิ
และอรุปราวจรปฏิสนธิ

๑. อปายปฏิสนธิ คือการที่จิต เจตสิก และกรรมชรูป ปรากฏขึ้นสืบต่อภพ สืบ
ต่อชาติ ขณะแรกเกิดในอบายภูมิ ๔ คือ นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปรต อสุรกาย

จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในอบายภูมิ ๔ นี้ ได้แก่ อุปกขาสันติรัตนอกุศลวิปากจิต ๑ ดวง
ปฏิสนธิจิตดวงนี้ เมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในปฏิสนธิกาล คือในขณะที่แรกเกิดในอบายภูมิแล้ว

ต่อจากนั้นก็ทำหน้าที่ ภาวังกิจสำเร็จเป็นภวังกิจ (เว้นเวลาที่จิตขึ้นสู่วิถี) ตลอดทั้งภพทั้งชาติ จนถึงวาระสุดท้ายแห่งภพนั้น ชาตินั้น จึงทำหน้าที่ จุตกิจ เป็นการสิ้นสุด ในภพ ในชาตินั้น ทั้งนี้เป็นไปตามเกณฑ์ที่ว่า "ปฏิสนธิจิตภวังกิจ และจุตจิตในภพเดียวกันในชาติเดียวกัน และในบุคคลเดียวกันนั้น เป็นจิตดวงเดียวกัน จึงมีอารมณ์เดียวกัน เพียงแต่ทำหน้าที่ ต่างกันตามวาระเท่านั้น" ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า เมื่อได้ปฏิสนธิด้วยจิตดวงใด จิตดวงนั้น แผลงที่ทำหน้าที่ภวังกิจ สำเร็จเป็นภวังกิจ ตลอดภพ ตลอดชาติและทำหน้าที่จุตกิจเป็นวาระสุดท้าย

พึงเข้าใจว่าอบายภูมิจ ๔ นั้น เป็นกามภูมิจฝ่ายทุกคติ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ในภูมินี้เป็นชนิด อเหตุกจิต สัตว์ในอบายภูมินี้จึงเรียกว่า ทุกตือเหตุกสัตว์ หรือทุกคติบุคคล

๒. กามสุคติปฏิสนธิ คือการที่จิต เจตสิก และกรรมชรูป ปรากฏขึ้นสืบต่อภพ สืบต่อชาติ ขณะแรกเกิดในกามสุคติภูมิ ๗ คือมนุษย์ภูมิ ๑ ภูมิสวรรค์ ๖ ภูมิ

ก. ปฏิสนธิจิตของสุคติอเหตุกบุคคล ซึ่งบุคคลประเภทนี้ได้แก่มนุษย์ผู้มีบุญน้อย มีความพิการมาแต่กำเนิด เช่น ตาบอด หูหนวก จมูกเสีย เป็นใบ้ เป็นคนโง่งงผิดปกติ เป็นบ้าบั่นเขาะก (มีความวิปริตทางเพศ) กระเทย (สองเพศ) คนไร้เพศ และคนติดอ่าง เป็นต้น รวมทั้งพวก เทวดา ชั้นต่ำ เช่น ภูมัมภิสฺสเทวดา หรือภูมิเทวดา ซึ่งนับเนื่องในเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกา ตลอดจนวินิปาติกะอสุรบางพวก

ปฏิสนธิจิตของสุคติอเหตุกบุคคลดังกล่าวนี้ ได้แก่ อุปกขาสันตริณกุสลวิปากจิต ๑ ดวง ซึ่งปฏิสนธิจิตดวงนี้ เมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในปฏิสนธิกาล คือในขณะที่แรกเกิดในสุคติภูมิ (เฉพาะอเหตุกบุคคล) แล้ว ต่อจากนั้นก็ทำหน้าที่ภวังกิจ (เว้นเวลาที่จิตขึ้นสู่วิถี) ตลอดทั้งภพ ทั้งชาติ จนถึงวาระสุดท้ายแห่งภพนั้น ชาตินั้น จึงทำหน้าที่จุตกิจเป็นการสิ้นสุดในภพนั้น ชาตินั้น

ข. ปฏิสนธิจิตของสุคติวิเหตุกบุคคลและติเหตุกบุคคล ซึ่งบุคคลประเภทนี้ได้แก่มนุษย์ผู้มีบุญมาก และเทวดาในเทวภูมิ คือสวรรค์ ๖ ภูมิ (เทวดาชั้นสูง)

ปฏิสนธิจิตของบุคคลประเภทนี้ได้แก่จิต ๕ ดวง คือ อุปกขาสันตริณกุสลวิปากจิต ๑ ดวง มหากุสลวิปากจิต ๔ ดวง ซึ่งปฏิสนธิจิตทั้ง ๕ ดวงนี้ เมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในปฏิสนธิ-

กาล คือในขณะที่แรกเกิดในสุคติภูมิแล้ว ต่อจากนั้นก็จะทำหน้าที่ภวังคจิต (เว้นเวลาจิตขึ้นสู่วິถี) ตลอดทั้งภพทั้งชาติ จนถึงวาระสุดท้ายแห่งภพแห่งชาตินั้น จึงทำหน้าที่จุดิจิ เป็น การสิ้นสุดในภพนั้น ชาตินั้น

รวมความว่าอบายปฏิสนธิและกามสุคติปฏิสนธิ นั้น รวมเรียกว่ากามปฏิสนธิ สัตว์ที่เกิดในกามภูมิ ๑๑ ภูมินั้น ปฏิสนธิด้วยจิต ๑๐ ดวง คือ อุปกขาสันตிரณอกุศลวิปากจิต ๑ ดวง (ปฏิสนธิในทุคติภูมิ สำหรับทุกต่อเหตุกสัตว์) อุปกขาสันตริณอกุศลวิปากจิต ๑ ดวง (ปฏิสนธิในสุคติภูมิสำหรับสุคติคือเหตุกบุคคล) มหาอกุศลวิปากจิต ๘ ดวง (ปฏิสนธิในกามสุคติภูมิสำหรับทวิเหตุบุคคลและติเหตุกบุคคล)

๓. รูปร่างปฏิสนธิ คือการที่จิต เจตสิก และกรรมชรูปปรากฏขึ้น สืบต่อภพ สืบต่อชาติ ขณะแรกเกิดในรูปภูมิ ๑๖ ภูมิ

จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในรูปภูมิ ๑๖ ภูมินั้น ได้แก่รูปร่างมานวิปากจิต ๕ ดวง กล่าวคือ

(๑) ปฐมมานวิปากจิต ๑ ดวง ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในขณะที่แรกเกิดในปฐมมานภูมิ

๓ ภูมิ กล่าวคือ ปฐมมานวิปากจิตดวงนี้ เป็นปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุดิจิตของรูปพรหม ในปฐมมานภูมิ ๓ ภูมิ อันได้แก่พรหมปารีสัชชภูมิ พรหมบุโรหิตภูมิ และมหาพรหมภูมิ

(๒) ทุติยมานวิปากจิต ๑ ดวง และตติยมานวิปากจิต ๑ ดวง ทำหน้าที่ปฏิสนธิ

กิจในขณะที่แรกเกิดในทุติยมานภูมิ ๓ ภูมิ กล่าวคือ ทุติยมานวิปากจิตและตติยมานวิปากจิต ๒ ดวงนี้ เป็นปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุดิจิตของรูปพรหมในทุติยมานภูมิ ๓ อันได้แก่ ปริตตภาภูมิ อัปปมาณภาภูมิ และอาภัสสรภูมิ

(๓) จตุตถมานวิปากจิต ๑ ดวง ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในขณะที่แรกเกิดในจตุตถมานภูมิ

๓ ภูมิ กล่าวคือ จตุตถมานวิปากจิตดวงนี้เป็นปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุดิจิตของรูปพรหมในจตุตถมานภูมิ ๓ อันได้แก่ปริตตสุภาภูมิ อัปปมาณสุภาภูมิ และสุภกิมหาภูมิ

(๔) ปัญจมานวิปากจิต ๑ ดวง ทำหน้าที่ปฏิสนธิจิตในขณะที่แรกเกิดในจตุตถ

มานภูมิ ๖ ภูมิ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ ๑ ภูมิ) กล่าวคือ ปัญจมานวิปากจิตดวงนี้ เป็นปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุดิจิตของรูปพรหมในจตุตถมานภูมิ ๖ คือ เวหัพผลภูมิ (และสุททาวาสภูมิ อีก ๕ ภูมิ คือ) อวิหาภูมิ อดับปาภูมิ สุทตสาภูมิ สุทตสีภูมิ และอกนิฏฐภูมิ

(๕) รูปปฏิสนธิอย่างเดียว ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในอสังขยัตตภูมิ ๑ ภูมิ กล่าวคือ อสังขยัตตพรหมนั้น ปฏิสนธิด้วยรูปขันธ์คือกรรมชรูปอย่างเดียว มิได้มีปฏิสนธิจิต

๔. อรูปาวจรปฏิสนธิ คือการที่จิตและเจตสิกปรากฏขึ้นสืบภพ สืบชาติขณะแรกเกิด ในอรูปภูมิ ๔ ภูมิ

จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในอรูปภูมิ ๔ นั้น ได้แก่อรูปฌานวิปากจิต ๔ ดวง กล่าวคือ

(๑) อากาสนัญญาตณวิปากจิต ๑ ดวง ได้แก่อรูปฌานวิปากจิต ๔ ดวง กล่าวคือ อากาสนัญญาตณภูมิ ๑ ภูมิ โดยเป็นปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต และจุติจิตของอรูปพรหมชั้นอากาสนัญญาตณภูมิ

(๒) วิญญาณัญญาตณวิปากจิต ๑ ดวง ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในขณะแรกเกิด ใน วิญญาณัญญาตณภูมิ ๑ ภูมิ โดยเป็นปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต และจุติจิต

(๓) อากิญจัญญาตณวิปากจิต ๑ ดวง ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ในขณะแรกเกิด ใน อากิญจัญญาตณภูมิ ๑ ภูมิ โดยเป็นปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต และจุติจิต

(๔) เนวสัญญานาสัญญาตณวิปากจิต ๑ ดวง ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจในขณะแรก ใน เนวสัญญานาสัญญาตณภูมิ ๑ ภูมิ โดยเป็นปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต และจุติจิต

สรุป

ปฏิสนธิ ๔ ประเภทนั้น ว่าโดยภูมิได้ใน ๓ ภูมิ คือ ปฏิสนธิในกามภูมิ มี ๒ อย่าง คือ อปายปฏิสนธิ และกามสุคติปฏิสนธิ ส่วนปฏิสนธิในรูปภูมิ เรียกว่า รูปาวจรปฏิสนธิ และปฏิสนธิในอรูปาวจรภูมิ เรียกว่า อรูปาวจรปฏิสนธิ

ปฏิสนธิจิตในกามภูมิ ส่วนอปายปฏิสนธิได้แก่อุเปกขาสันตிரณกุศลวิปากจิต ๑ ดวง ส่วนกามสุคติปฏิสนธิ ได้แก่ปฏิสนธิจิต ๕ ดวง คือ อุเปกขาสันตிரณกุศลวิปากจิต ๑ ดวง มหาวิปากจิต ๔ ดวง ในกามภูมิ จึงมีปฏิสนธิ ๑๐ ดวง

ปฏิสนธิจิตในรูปภูมิ มี ๕ ดวง ได้แก่รูปาวจรฌานวิปากจิต ๕ ดวง คือ ปฐมฌาน-วิปากจิต ๑ ดวง ทุติยฌานวิปากจิต ๑ ดวง ตติยฌานวิปากจิต ๑ ดวง จตุตถฌานวิปากจิต ๑ ดวง และปัญจฌานวิปากจิต ๑ ดวง

ปฏิสนธิจิตในรูปภูมิ มี ๔ ดวง ได้แก่อรูปาวจรฌานวิปากจิต ๔ ดวง คือ อากาสนัญ-
จายตนวิปากจิต ๑ ดวง วิญญาณัญจายตนวิปากจิต ๑ ดวง อาภิญญาจัญญายตนวิปากจิต ๑ ดวง
และเนวสัณญานาสัณญายตนวิปากจิต ๑ ดวง

รวมปฏิสนธิจิตใน ๓ ภูมิ มี ๑๕ ดวง คือในกามภูมิ ๑๐ ดวง ในรูปภูมิ ๕ ดวง ในอรูปภูมิ
๔ ดวง ($10+5+4=19$) ในอสัณญัตตภูมิ (ซึ่งเป็นรูปภูมิ) ไม่มีปฏิสนธิจิต แต่ปฏิสนธิด้วย
รูปธรรม เรียกว่า รูปเมวปฏิสนธิ จึงรวมปฏิสนธิทั้งหมดเป็น ๒๐ ชนิด